

М. ІРЧАН

ФІЛЬМИ РЕВОЛЮЦІЇ

НАРИСИ Й НОВЕЛ

Ex libris
Bohdan Krawciw

1 9 2 3

ВИДАВНИЦТВО „КУЛЬТУРА“
НЮ-ЙОРК — БЕРЛІН



Presented to the
LIBRARIES *of the*
UNIVERSITY OF TORONTO
by
DAVID CLENDENNING

Druck: M. Mattisson G. m. b. H., Berlin SW 68.

Printed in Germany.



НА ПІВ-ДОРОГИ.

Візьму долото і буду довбати. Буду довбати в твердому камені. Піду на руїни панських палаців і відвалю мармурові сходи, виломлю коштовні стіни, щоб викувати з них безсмертні постаті.

Повідбиваю розкішні різьби і поздираю нігтями італійські фрески, щоб долото моє не спинялося в роботі. Я мушу відтворити їх.

Нас було багато, та тільки я один залишився в живих. Вир боротьби крутив нас, як соломинкою в час повіні. Життя торгнуло нас вперед, як паровоз вагонами. І серед шуму - клекоту ми загубили себе. Не було часу шукати.

А як з камінних вулиць позмивав дощ останні плями крові, і як на тисячних боевищах зацвіли в третє скромні волошки, я підвів голову і глянув навколо. Їх не було. І я пішов шукати. Шукав і знайшов. Лежали всі мертві, на пів-дороги...

Візьму долото і буду довбати. Буду довбати в твердому камені, в мармурі. Викую з них безсмертні постаті. Збудую величню святиню і над її дверима напишу: «Це Ті, що впали на пів-дороги сьогодні за завтра».

І я знаю. Не мені судилося відтворити їх. Не я добудую величню святиню. Впаду я, як Вони — на пів-дороги.

Та останками виснажених сил відвалюю мармурові сходи і коштовні стіни палаців, і кую. З-під мого долота сиплються іскри, печуть руки, палять груди.

Долото скрегоче і засипує піском очі. Але я кую. А ви дивіться!

I.

Насуплена, як євнух, осіння ніч. Непевність і тайна в повітрі. В заулках нервово чекання.

Місто вдає, що спить. Та воно придавлено лише двома грудьми. Щось буде.

В кожній комірці дому шепочуть. Бліднуть. Тремтять. Ждуть. Непомітна нитка поділила всіх на два табори. Табор на табор закусив губи і притаївся. Щось буде.

Загули фабричні гудки. Тривожно. З пересторогою. Понура північ ахнула і стрепенулась.

Зарипіли ворота тисячів - тисяч домів. Люде просуваються хуткими кроками по - під мурами. Туди — де гудуть гудки.

— Вже?

— Сьогодні!

— Куди?

— По групам!

Висипали роєм з залізних брам. Як море, що кидає злісно хвилями і хоче залити живучий суходіл.

— Вперед! Всі — нащадки тих, що ставили фараонські піраміди і вибороли світ!

Всі — на чиїх кістках красуються палаци і б'ють фонтани!

Всі — що збудували американські хмародери!

Всі — що гнані голодом створили світ з його ди-
вами!

Вперед!!

Чуєте? Тріщать мозки! Валиться все! Не дивуйтеся!
Це — наші мускули випростовуються!

Вмірає «я»! Родиться «Ми»!

Гей, «ми»! Вперед!

Ревнули гармати. Залопотіли скоростріли. Як сполохана зграя птахів.

Загорілись палаци. Вдарили кров'ю фонтани.

Задихані табори кинулися з криком на себе.

— Ми душимось! Ми не можемо далі! Наше життя збите обручами! Замуроване в льохах! На нас звалилися віки неволі! І ми змагаємось! Смерть богам!

А інші кричали:

— Сором! Сором! Сором! Хам підвів голову! Неслухняний раб збунтувався! Підніс руку на свого пана! О, сором!

Закричали. Загарчали. Вхопили зубами себе.

А як на обрію зашуміли легко крила ранку — місто було в руках бунтарів.

Асфальт — червоний. Будинки — червоні. Всі люди — червоні.

А переможені били у розпачі головами об стіни.

— Месіє, Месіє! Забув ти про нас...

— Єрусалиме! Єрусалиме! Ти, що вбиваєш пророків і побиваєш камінням посланих до тебе! Я хотів зібрати дітей твоїх, як птаха збирає пташат своїх під крила. А вони не схотіли... Гріх, гріх непростимий! Десяте покоління буде покутувати його... — шепотіли чорноризці в своїх мурах.

Все гине! О прокляття, прокляття на них!

А переможці мозками вчорашніх богів малювали стіни зруйнованих палаців.

Як від динаміту валилися старі, спорохнявілі мури.

Бо переможці, це — страшна сила. Без очей. Без серця. Вони не знають ні жалю ні милосердя. Бо їх не жаліли цілими століттями.

А вони — тільки одним розмахом розплачуються за все.

О, перемога — ждана від тисячів літ! Перемога мускулястих рук — п'яна! Тремти, золотий Ідоле!

Переможці готові в цій хвилині взяти ростріскані черепи ще вчора могутніх богів і зробити з них гудзики до своїх шкіряних курток!

* * *

Сходило сонце. Перше Вільне Сонце.

Його вітали з диким вереском переможці.

Від нього ховали бліді обличчя переможені.

Його вітали в останнє конаючі по вулицях. По застиглих обличчях пробігала усмішка печальної радості.

Останній блиск стомлених очей! Привіт і прання.

Не бачити вже їм сонця.

... Візьму долото і буду довбати. Буду довбати в твердому камені, в мармурі.

Я викую останній блиск очей. Привіт і прання першому Вільному Сонцю.

Блиск очей Тих — що впали на пів-дороги...

II.

Нестримною лявиною котилися вперед. За ними перемога, виписана червоними буквами. Перед Ними— Всесвіт.

— Хто сміє спинити нас?

— Тремтіть, герої темних будуарів і золотих бірж! Ідуть мільйони — на мільйони! Без націй! Без племен! Йде чорна буря з червоним Сонцем!

Буря і Сонце!

Йде смерть старому й життя новому!

Смерть і життя!

Вогонь і вода!

— Наполеон сказав був до своїх вояків в Єгипті: «На вас дивляться сорок віків з тих пірамід!».

А ми кличемо: «На нас дивляться мільйони віків! Вперед!».

Смерть і рани нас не лякають. Вони не нові для нас.

— Тремти, золотий ідоле!

Йде буря і сонце!

Смерть і життя!

Вогонь і вода!

Ми доживемо ще до вашінгтонської робітничої ради в «Білому Домі»!

До часу, коли з лондонської палати лордів зроблять робітничий клуб!

З Ватикану — дитячий притулок!
З церкви св. Ангела — кінотеатр!
А з вежі Айфеля повіватиме червоний прапор!
Бо ми йдемо!
Ми сила!
Наші мускули з бетону! З заліза!
Груди з криці!
Чуєте?

Так кричали і йшли. Йшли і падали на пів - доро-
ги. Та задні лави натискали і лавина котилася далі.
А я беру долото і довбаю в твердому камені.

Я викую їхні обличчя, поорані мріями про новий
Всесвіт в той мент, як червона кров обприскує їх — на
пів - дороги.

III.

Не радійте! Не тіштеся, недобитки, гнилі нащадки
колишніх богів.

Ви, як перелякані щурі, витягаєте морди з своїх
криївок і пророчите нашу загибель. Це ще останнє про-
роцтво вашої стихії перед смертю.

Ви радієте, що можете знову шамотіти шовками,
впиватися розкошами і розвивати крилами фраків?

Не забувайте, що ви тільки сплісніле зерно. Що від
вас тхне трупом. Ви не сплодите більше нічого.

Ваша радість, це — свічка в руках конаючого. Це
«миропомазання» засудженого на смерть.

Що вмерло, — вже не воскресне.

Всесвіт все більше розгойдується.

Іскри роздмухуються. Полум'я охоплює всі країни.

Червоне полум'я!

Буря реве! Буря клекоче!

І Червоне Сонце котиться зі сходу на захід.

На нього там ждуть. Йому моляться мільйони.

Хто не впав, той доживе ще до вашінгтонської ро-
бітничої ради, лондонського клубу і ватиканського
притулку для дітей.

Не радій-же! Не тішся, сплісніле, гниле зерно! Бо ти не даси вже ніяких плодів. Життя і Майбутнє в руках повстанців - бунтарів! Дітей злиднів, неволі і голоду!

IV.

Беру долото і довбаю — кую.

Я викую ще передсмертний — болісний усміх невинних діток, що помірають з голоду. На пів-дороги життя...

Я викую блакитні оченята дівчинки, що в час спеки вибігла зі жбанком води і впала поцілена на пів-дороги перед шанцями.

Я викую жаль туберкульозної матері, що шукає під руїнами хати сина — одинака і паде від злочинної кулі.

Викую жахливі — розчавлені обличчя робітників, що везли хліб для голодних дітей і на пів-дороги знайшли смерть в розбитому потязі.

Викую зневажливу усмішку на чорному обличчі селянина - бідака, що впав мертвим на громадському майдані від руки сусіда-багатія.

Викую обдерту босу постать сина бідноти, з видовбаними очима, закопаного живцем у землю.

І безмірний біль підпільних робітниць, насилуваних по білих тюрмах.

І роспач жертв диких погромів.

І рани від знущань на тілах жовто-чорних і червоношкірих бунтарів.

Викую все, щоб нові діти Прийдешнього виходили з святині і кричали:

— Хай живуть борці за Нове Життя!

Слава Життю!

Смерть - Смерті!

Київ, 25. жовтня 1921.

(Друковано в журналі «Семафор у майбутнє» № 1-й, Київ 1922 р.)

ПРОСО.

Пути распутались. Якось дивно — незвичайно. Палац згорів. Пана повісили. Витягли фортеп'ян на ставок. Бумкали, тренькали, пінькали. Танцювали на льоду, і сміялись дико. Вдоволено. Безжурно.

Вернулась кров пращурів. І закипіла.

На горбі поспиралися батьки. На ціпки. Плакали від їдкого диму п'яні очі. Думки летіли стрілою в невідоме майбутнє.

Долиною пихтів потяг. Сірий від шинель. Задихався, підтягався, хилитався.

П'яні очі батьків загорілись. Ненавистю. Захрипіли голоси: «Не буде добра, доки не поросте просо на залізничому шляху! Не буде!»

І юрбою подалися ростягати шпали і рейки.

Березень 1918.

БІЙ.

Не шум, а клекіт. Гармидер хедера. Життя: одна точка. Думка: може не поцілить. Сичить, кричить, бумкає, тарахкоче. Перемоги хоче. І праве і ліве. Куля в чоло: хто впаде, той не переможе. А впасти ніхто не хоче. Думка: може не поцілить...

Червень 1920, на червоному фронті.

НА ПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКОЇ РІЧНИЦІ.

Невідомим Товаришам, що вмерли.

Коли стою над Вашими холодними тілами, забуваю, що це Ви. Бо Ви — не ви, а Мільйон.

Засмічена вонюча заля глухої станційки, переляканий рудий залізничник і спокійні татари в гостроверхих шапках,—все це, як сон. Сижу біля Вас і знають тільки Вас.

День нахмурив брови, зморщив чоло і зачинає віконниці. Осіння ніч вибалушує сліпі очиці і вповивається незбагненою таємницею. Щось шепоче в лісі, з кимсь змовляється. Тремтять телеграфні дроти і тривожно-рівно гудуть. Чи розуміє хтось їх мову?

Блимає одинокий ліхтар на залізній підставці і кліпає на чорний ліс. Змовляється, чи боїться?

Тарабанять швидкою мовою червоноармійці — татари і варять на пероні чай. Які далекі вони від настроїв! Однаково чекають на чай і на напад з лісу. А їх тільки десятеро.

Коли б можна затягнутися димом до забуття! Вди-хую вонючу махорку цілими клубками, а вона така легка.

Невже це Ви? Не може бути! Завтра ж — Велике Свято! Чуєте? Завтра — четверта річниця Революції! А Вас не буде? Та ні! Не може ж бути!

Ще вчора ми прашалися так весело, так широко. Вчора ранком Ви йшли й сміялись голодним сміхом. Я стояв на роздоріжжі і дивився, як Ваші сірі постаті зникали за горбом. Понесли з собою вогонь слова і щи-

рість серця. Понесли світло Сонця в темні села. Пішли за хлібом. Не для себе. Для голодних. Голодні — для голодних. Ідея мільйонів — в двох душах. Біль мільйонів — в двох серцях.

Ще вчора ранком. А вже сьогодні привезли Вас на загальному возі. І Тебе і Тебе.

Скільки крові вдихнули в себе товсті шинелі! А голови розчавлені, як яблука.

А Ви тільки просили хліба в ситих, для голодних. Невже це злочин?

Такими дітьми були Ви на барикадах київського арсеналу тому чотири роки!

І далі серед боротьби і злиднів Ви не помічали, як Ваши дитячі обличчя поважніли. Кожного дня прибувала нова рисочка. Кожного дня врізувались все глибше білі кути в русяве волосся. Заранні кути.

В шаленому вирі Ви не помічали, як минала молодість Ваша.

І ось, по чотирьох роках невтомної праці — лежите з молодостарими обличчями. Революція гартує молодість в серцях, — а на тіло кидає грубі плями ранньої старости.

Не Вас вони вбивали, а вогонь в Ваших серцях і мову в устах. І невечерпану силу.

Та Ваше ім'я — Мільйон. Ви — не перші.

Не треба сліз. Не треба жалів.

На Вашу смерть — підносяться мільйони рук з тяжким прокльоном на тих, що чобітьми потоптали в осінній грязюці Ваші молококороваві мозки.

Нашадкам душоубів Вашого життя сором палити обличчя за ганебні діла батьків.

Та неville це Ви? Не може бути! Завтра Велике Свято — четверта річниця Революції! А Вас не буде? Та ні! Не може бути! Ваше ім'я — Мільйон! А мільйони будуть!

...Ггг-ааах-нув ліс. Ніч розкриває таємницю. Прашайте! Може через годину і я ляжу, біля Вас? Скри-

вавлений, мертвий? Не знаю. Та завтра Велике Свято
Революції — а нас не буде? Та ні! Наше ім'я —
Мільйон. А мільйони — будуть!

Пращайте!

Село Вишгород на Київщині, в листопаді 1921.

БАРИКАДА.

Мішки. Ліжка. Вивіски. Драбини. Кіоск. Бочки. Каміння. Поперек вулиці.

А люде: Замурзані. Засмалені. Чорні. Обдріпані. Схудлі. Бліді. Голодні.

В них: Діти. Жінки. Деся в льохах. Обідрані. Бліді. Туберкульозні. Голодні.

Бумбум. Бумбум. Бум!

Вони: Без надій. Без «я». Всі бідні. З руками. Потрісканими. Трісканими. Трісканими. Тріс! Шрапнель. Гранат. Кіоск. Тріс.

Картуз. Впав. Один. Другий. Третій. Тре. Тре. Тре. Дим. Кашель.

Кров.

Знов!

Нема. Патрон.

Бом. Бом. Бом. У церкві. Дзвонять. (Вони.) З дзвіниці. Скоростріл. Стріл. Стріл.

Шиплять. Сичать. Свищуть. Дзенькають. Бренять. Кулі.

Сказав поет. (Поет): Нам все одно. (Все одно). Чи бог — чи чорт. (Чи чорт). Обидва генерали. Рали. Грали. Урра! Урра! Урра!

Куля! В собор. (Собор). В Христа! (Христа!) Та-та-та! Та-та-та! Та-та!..

Чорними. Руками. Потрісканими. Трісканими. Трісканими. Тріс! Шрапнель. (Гранат). Тріс! (Кіоск). Як віск. Мерці.

Цінь-ці. Ці-ці. Ців, ців, ців...

Дим. Кашель.

Кров.

Знов!

Нема. Патрон.

Бо-о-м. Бо-о-м. Бом.

Нема. Нема.

Урра! Урра-а-а-а!

Одесса, у вересні 1920.

ШПІОН.

Мрячна — осіння сутінь. Велике місто вповилося мрякою, нудотою й тривогою. Вулиці безлюдно-мовчазні. На роздоріжжях блимають високі лихтарі і змагаються з туманним вечером. Час-від-часу перебіжить вулицею вкрита хусткою жінка, або обідраний хлопчина з торбиною в руках. Часом пройде, елегантно вигойдуючись, офіцер з розкішною дамою. Вона струнка і легка, він гнучкий і п'яний. Пригорнувся до її теплої шуби і щось шепоче. Дзвінкий сміх перериває тишу вечера. Зникли за рогом. У вохких присмерках роспилились і задушливі французські пахощі і дзвінкий сміх, і бренькіт остріг....

Деся вистріл. Знову! У всіх кінцях міста. На другій вулиці кричать. Мабуть грабують. Ніхто не біжить рятувати. Скрегочуть замки воріт. Труситься в холодному корідорі «вартовий домової самоохорони».

— Коли б швидче зміна — думає собі і тулиться до стіни.

В напівтемному льоху при Пролетарській вулиці шелестить папір і придавлено гуркоче гумовий валок. Над невеликими приладдями зігнуті люде. Їх облич не пізнати. Захоплені роботою, не відриваються від неї. Шелестить папір, гуркоче валок....

— Вася? — півголосом питає хтось з кута.

— А що?

І в двох кінцях стихає праця.

— В тебе скільки?

— Двіста п'ятьдесят до тепер.

— Для війська?

— Для війська.

— Мало ще. Катай далі...

— А в тебе, Зіна?

— Маю п'ятсот для робітників.

— Добре б'є?

— Чорт його знає, серед цієї пітьми тільки білий папір бачу.

З надвору грюкнув хтось у вікно. Робота стихла. Тиша.

— Стукав хтось — перериває мовчанку Зіна.

— Неначе стукав...

— Папір і літографії за піч — спокійним, але рішучим голосом наказував «той» з кута і сам заметушився.

Знову грюк.

— Питайся, Зіно, хто там — озвався знову «той».

— Може Клим?

— Ти запитайся.

Знов грюк. Зіна вилізла на стілець і припала лицем до вікна.

— Хто там?

— Я... я — чоловік — донеслося з надвору.

— Клим — заспокоїла Зіна.

Вася впустив Кліма.

— Чорт знає, що за порядки — бурмотів останній густим басом. Прямо тяжко пройти вулицею. Стріляють, як скажені...

— Ти звідки тепер?

— Був у залізничників. Боеві хлопці, всі за нами. Завтра, Васю, ти підеш до них і забереш з собою... Що за чорт! Мабуть хтось підійшов до вікна...

Всі скупчилися, прислухалися.

— Тобі видалося, нікого немає — перервала тишу Зіна.

— Може бути.

Мент мовчанки.

— В наших був?

— Був. Молодці! Сьогодні виправили кільканадцятьох з літературою на села. Не мають відозв для війська. Сьогодні мусимо працювати цілу ніч.

Він затих.

— Мабуть вчувається мені. Неначе ходить хтось під вікнами...

Всі прислухались хвилинку, та на дворі царювала давня тиша.

— Знаєте? Мені видається, що за нами стежать...

— Як-то? — спитали всі троє разом.

— Вже другий вечір зустрічаю на нашій вулиці якогось добродія, що йде слідом за мною, аж до воріт.

— І сьогодні?

— І сьогодні. Тому-то я й кричав під вікном, що «чоловік». Хотів обдурити його. Я переконаний, що він шпiон, тільки дурний як мій чобіт.

— Такий в пальті і чорній шапці? — спитала жваво Зіна.

— Той самий. І ти знаєш?

— Вчора я зайшла в крамничку по хліб, а він за мною. Так чудно вдивлявся в мене...

— Значить, я не помиляюся. Білий шпiон! Сукин син шпiон! Ну, нічого, я його проведу! Я його провчу!... — гарячився Клим і заходив по кімнаті.

— Справді цікаво — заговорив «той» своїм рівним — спокійним голосом. Він мабуть слідкує за нами від кількох днів і добре знає, хто живе в цій квартирі. Що ж буде, як прибудуть нові товариші? Це буде дуже помітно.

Клим прокинувся з задуми і жвавим голосом прогудів:

— Знаєте що? Я його приведу зараз сюди!

— Як-то приведеш? — здивувалися всі.

— Ось так, вийду на вулицю, візьму його і приведу до нас. Тут він признається. Я вам кажу! Мені він, сукин син, виспіває все...

— А як він не один? — спитала Зіна.

— Все одно. Попробую. Ти, Васю, стій в сінях і як я тільки увійду з ним сюди, замкни на обидва замки двері. Розумієш?

— Та кинь його к'чорту! Ще тільки біди напитаєш нам....

— Ні. Я далі не можу витримати його собачих обходин... Або шпiон, або ідіот. Побачимо...

Клим вхопив шапку і вибіг з хати. Рипнули двері і він бистрим оком оглянув вулицю й пустився йти в темний квартал. Ніде ані живої душі. Клим ішов і вдавав, що несе щось під полою пальта. Нараз, на сходах третього будинку, побачив скулену людину. Та він вдавав, що не бачить її. А «скулена людина» підвелася з місця й повільною ходою попленталась за ним.

На розі Пролетарської Клим хутко повернувся і став. «Людина», (заскочена зненацька) звільнила ходу і пристанула теж.

— Вам чого треба? — спитав Клим гостро.

— Я... я... — простогнала слабим голосом таємнича «людина» і захиталася на ногах.

— Трус — подумав Клим і спитав сміливіще незнайомого.

— Чого вам треба від мене?

— Хліба — видавив шпiон.

— Хліба? — здивовано протягнув Клим, а на обличчі прикрита темрявою з'явилась згiрдна усмішка. «Знаємо ваші штучки» — подумав він.

— П'ять день нічогісінько не їв — говорив шпiон

— Гм... А хто ж ви такий?

— Я... я студент — непевним голосом відповів голодний.

Прекрасно! — подумав Клим. Заманю його до нас.

— Як що хочете, зайдіть до моєї квартири. Я вас нагодную — запропонував він шпiонові.

— Бодай шматочок хліба...

— І до хліба найдеться дещо... Ходім...

Обоє повернулися назад. Клим обережно розглядав хитрого шпiона й стежив за його рухами. Та шпiон

був прекрасний артист. Він поводився так, ніби справді не їв п'ять день. Часто підбігав дрібним кроком, часом спотикався на гранчастому камінню й заточувався, як п'яний. Цікаво було бачити обличчя й очі в той час! Але туманний вечір, насунена шапка й настобурчений ковнір заважали.

Клим відчинив двері й увійшов перший.

— Подайте руку, тут темно — сказав вдавано ласкавим голосом до шпіона. За ними заскриготіли чотири рази замки. Вася був на сторожі.

В притемненій кімнаті Клим знайшов стілець і підсунув шпіонові. Той безсило сів.

— Вася, все зробив? — спитав.

— Все...

— Добре... Так ви кажете, що дуже голодні?

— Голодний...

— Немає у вас грошей?

— Немає...

— А ваші батьки?

— Я сам...

— Ага! Ви самі... Ви говорите правду?

— Правду...

— А як-же вам подобається нова влада? Думаю, ви вдоволені нею. Вертаються старі, золоті часи...

— Нехай вона провалиться — простогнав шпіон і тяжко зітхнув.

— Гм... Ви прекрасний артист, добродію — глузливо сказав Клим.

— Ні, я не артист. Я студент...

— Ви студент? Слово честі?

— Слово честі...

— Дайте свою руку. Знаєте, що це?

І Клим повів рукою шпіона по своєму револьвері.

— Знаєте, що це? — спитав ще раз гостя.

— Револьвер — спокійно відповів шпіон.

— Ну і що?

— Я хліба хочу...

Клим нетерпеливо заворушився на стільці, від-

кашлявся й, набіраючи духу, почав рішучим, трохи схвильованим голосом.

— Слухайте, добродію! Ви не вдавайте божевільного. Я знаменито знаю, хто ви такий. Ви — шпiон. Білий шпiон!

— Але ж дозвольте...

— Ні-ні-ні! Всякі коментарі зайві, — мало не кричав Клим. — Все одно, ви не переконаєте мене. Адже ж, ви від кількох днів стежите за нами... Та сьогодні буде кінець вашій роботі. Розумієте? Кінець! Ви не пробуйте кричати або стріляти. Не забувайте, що я не сам, і що ми всі — озброєні. Як тільки рушитесь з місця — куля в лоб!

— Я не розумію, що... — почав був шпiон, та розгарачений Клим перервав йому.

— Всякі виправдання зайві. Ми знаємо все. І так, шановний пане шпiон: — ви в центрі ваших ворогів. Розумієте? В цій кімнаті міститься і працює «підпiльний революційний комітет». Ось тут, в цій кімнаті. А я — голова комітету. Так-так! Голова комітету...

Зарипів під шпiоном стілець. Він випростовував тіло.

— Ага! Робить на вас вражіння? — викрикнув Клим. — Так і знайте! Ви в «підпiльному революційному комітеті». І ви не переступите більше порогу цієї кімнати. Розумієте?

— Слухайте! — крикнув задиханий шпiон.

— Ані слова! — зашипів Клим і направив револьвер в темні контури його голови. І не думайте протестувати. Все одно не допоможе.

Шпiон схопився з стільця і піднесеним — швидким голосом почав.

— Так слухайте до чорта!

Клим заглушив його своїм басом.

— Нічого не треба мені від вас. Ніяких пояснень!

— Я тільки два слова — процідив крізь зуби шпiон. — Все одно я в ваших руках і нікому не зраджу вас...

— Ну?

— Ви скажіть мені одно: ваша партійна кличка — «Лот»?

Клим на ці слова закусив зуби, а горяч облила йому все тіло.

— Ви не такий дурний, як я уявляв собі — сказав по хвили. Правда. Ви вгадали. Лот.

— А Зі — Зі... з вами? — питає шпiон.

Зіна підійшла з кутка й наблизилася до нього.

— Я перед вами. Звідки ви знаєте?

Всі мовчали. В душі кожного боролася непевність: «провокактор чи свій?».

Нараз шпiон похилився і притишеним голосом вимовив гостро:

— Карпати!

— Кинджал! — відповіли в один голос чотири підпильники й скупчилися біля шпiона.

— Хто ви такі?

— Звідки знаєте наші умовлені гасла?

— Говоріть!

Його засипали питаннями. Але він безсило впаав на стілець і мовчав.

— Говоріть же швидко! — злісно гримнув Клим. Шпiон слабим голосом почав.

— Я з Центрального Комітету Партії... Десять день, як приїхав... По адресі, яку одержав, вас не знайшов. Шукав цілими днями. Ніякого зв'язку не знайшов... Гроші вийшли. Я не брав їх багато з собою, щоби на фронті не впасти в підозріння білих. Гроші вийшли. Я почав голодувати. П'ятий день нічого не їм. Живу недалеко від вас, на Пролетарській, в холодному, зруйнованому магазині. Волочився по вулицях і не мав відваги просити.... Ходив слідом за людьми, щоб дали шматок хліба. І за вами ходив... Ви й подумали, що я шпiон... Ось мій документ.

Він скинув один рукав пальта, розірвав його і подав Климові пописану ганчірку.

— Їсти щонебудь дайте, — простогнав по хвили, — потім будемо говорити.

Щось тяжке наповнило льох. Клим з ніяковим виразом мняв в руці ганчірку — документ, Зіна кусала губи, а Вася і «той» відійшли в кут і заховалися в під'їмі. Всі почували себе винними перед голодним, знеси-леним товаришом.

Перша пробудилася з задуми Зіна. Вона принесла дорогому гостеві вечерю й «шпiон» накинувсь на неї, як звір на здобич.

В пізню ніч Зіна, Вася і «той» сміялися вдоволено над Климом. А Клим відгризався, як міг, та з подвійним завзяттям брався до праці.

Шелестів знову папір і придавлено стукали гумові валки. Робота кипіла.

А «шпiон» спав на твердій лавці під стіною і часом прокидався та крізь сон просив хліба. П'ять днів нічогісенько не їв...

Київ, 12. VIII. 1921.

ЯК РОСКІШНО ВМІРАТИ...

Моїй дружині.

Як розкішно жити думкою про смерть.

Про смерть, з панцирем чистої ідеї на грудях й зі зброєю в руках.

Як розкішно вмірати серед боротьби на життя і смерть.

Вмірати й реготатися. Душитись кров'ю й сміятися. Хрипіти.

Регочуть зойками люде. Регочуть гармати. Регочуть скоростріли. Регочуть всі.

В заулках смерть. В кожному будинку смерть. В полі смерть. В повітрі смерть. Всюди смерть. І серед смерти — ми.

Як розкішно знати, що немає іншого виходу, тільки смерть.

Тоді регочеш, аж до сліз.

Тоді плюєш на все.

На життя. На ворогів. На кулі. На смерть.

Бо ми—мент. Дочасний мент. Один свист і—готово. Падеш і знаєш, що кінець. І знаєш, що пересташ ходити. Думати. Сміятись. Існувати.

Що ти — порошок. Купа м'яса, засужденого на безслідну гнилизну. Кількадесять пар кісток, з яких не зроблять навіть гудзиків.

І знаєш, що падеш за вічну думку мільйонів. Думку вроджену під свист батогів. Грюкіт машин. Гуркіт гармат.

Вроджену в сирих льохах. На піддашах.

Викохану безсонними ночами. Дітьми голоду і злиднів. Рабами тіла. Туберкульозними зітханнями.

І знаєш, що ми, — порох, падемо за Вічність.
Мент — за Вічність.

Не сумуй! Не плач! Більшого щастя немає, як жити думкою про смерть за правду. За думку мільйонів!

Бо ти і я — тільки порох. Купа м'яса й кількадесять кісток. Один мент — і годі. Мент — за Вічність.

О, як розкішно вмірати з панцером чистої ідеї на грудях!

І зі-зброєю в руках!

Вмірати серед боротьби на життя і смерть.

Вмірати й реготатися.

Душитися кров'ю і сміятися.

І плювати з погордою на все!

О, як розкішно!..

НОЧІВКА.

*Товаришеві спільних переживань революції,
Ростиславу Заклинському.*

Ніч застала мене на пів-дороги і я підганяв свою шляхетську конячку, щоб добитись до найближчої хати на ночівку. Степ був білий — без краю, без найменшого сліду людського життя. Мороз рипів під ногами, неначе люте сотворіння, що його топчуть.

Через годину добився до напів-зруйнованої економії. Найближче місто було за шість верстов, але я постановив заночувати тут. В поверховому будинку світилося. В подвіррі накинулась на мене собака і «шляхтянка» товклася на місці. Я крикнув декілька раз. З довгого хліва вийшов парубчак. Мовчазний і насуплений, як ніч. Неохоче вказав місце для коняки і дав для неї вівса.

Пізним вечером я сидів біля печи і розгрівав заморожене тіло. Мої господарі були холодні і, як видно, не раді моїй гостині. Повна, задріпана й розхрістана жінка, підкидала безустанку в піч віхті соломи та вперто мовчала. Двоє малих, напіводягнених хлопців, дивились на мене недовірко й щось шепотіли один—одному. Тільки бліда — дивної ніжності дівчина, літ 15-ть, кидала час від часу бистрим поглядом в мій бік і покашлювала. Я курих з насолодою махорку і, щоб перервати прикру мовчанку, заговорив.

— Ви давно тут живете?

Повна жінка зиркнула на дочку, втерла рукавом ніс і сказала по французькому: «Parle avec lui!» (Говори ти з ним!)

— Давно — відповіла по хвилі дівчина.

Мене дуже зацікавило, звідки ця неограднa, розхрістана жінка, що живе в такій вонючій хаті, (а кімната простора, тільки занечищена) знає французьку мову. І я без наміслу спитав:

— Ви мабуть були гувернанткою, що знаєте французьку мову?

Жінка випросталась, випнула наліті груди і глипнула на мене так згірдо, ніби хотіла сказати: «дурень ти!» Але вона цього не сказала, тільки ще раз зиркнула на дочку і злісно просичала по німецькому: «Warum schweigst Du?» (Чому ти мовчиш?)

Я згідно усміхнувся й спитав її тою ж мовою.

— «Und warum schweigen sie?» (А чому ж мовчите ви?)

По цих словах жінка звернула раптом своє розлите обличчя до мене й хвилинку дивилась в мої очі. І добра, прихильна усмішка борознила її навислі щок.

— Так ви — інтелігент? — спитала і аж нахилилася до мене. Я бачу по вас. І скажіть! Вона чогось озирнулася і притишила голос. Як ви можете бути з ними?

— З ким?

Ну, з ними. Ви ж служите в армії...

Я посміхнувся й хотів вже відповісти, але рипнули двері і до хати вступив парубок. Той самий, що здивав мене на подвіррі.

— «Матап», вечеря готова? — спитав і почав роздягатися. Він був високий, з буйним — нечесаним волоссям і вродливим обличчям, обсипаним прищами. Руки чорні, порепані.

Поки «матап» готувала вечерю, парубок розповідав про корови, гній і соломі. Він журився найбільше тим, що «красуля» стала на ногу поросяткові, яке почало шкутильгати.

До вечері запросили й мене. Я довго відмовлявся, але «таман» силою притягнула до столу. Вечеряли всі з одної миски, деревляними ложками, забілені могом галушки. В розмові довідався я, що ця економія, це — власне, молочна ферма повітової лікарні й дитячих притулків. В цьому будинку живе ще й завідуючий фермою (простий пастух, як пояснювала «таман».) А вони тільки служать тут. Ходять біля коров.

Після вечері господиня попрохала у мене махорки, запалила й, підперши голову пухкими руками, розговорилася.

— «Wissen sie, mein lieber» — (знаєте, мій любий), ми дуже нещасні. Нещасніших за нас немає на світі. Так, так. Ви подумайте тільки: він, (вона вказувала на парубка) покінчив гімназію. А зараз ходить біля коров. Це жах! Або я. Я дочка князя Ліхтенштерна і жінка барона Хурі. А тепер я дою корови для якихсь там простих — мужицьких дітей...

Вона глибоко зітхнула й нервово закусилла долішню губу.

— Ця економія була до революції наша, — глухим голосом почав парубок — ексбарон. Потім в нас забрали. «Папа» убили, а нас залишили служити. І служимо.

Наступила прикра мовчанка. Я відчував, що спомини розкішного минулого баронської родини мучать їх, — і щоб завернути балачку на іншу тему, сказав:

— І злюща у вас собака.

Парубчак висякав носа на долівку, ростер ногою й сміючись розповідав.

— Вона в нас була смирененька, а тільки від революції стала такою злющою.

Дівчина глянула на мене добрими очима, і я побачив, що й вона хоче щось сказати.

— В нас колись була гарненька собачка, Дружка — озвалася тихим—соромливим голосом.

— Длузенька, — поправив малий хлопчик.

— Друженька від дяді Іполіта. Така малюсенька, риженька, з довгою шерстю й пухнати́м хвостиком...

— І маленькими усиками, — перервало бароня.

Дівчина невдоволено зиркнула на брата й розповідала далі.

— Була така люба, така розумна. Бувало тільки вдариш рукою по коліні, скажеш «Дружка — йди сюди», — і вона вискакує й стає на задні лапки...

— І так весело казе: гав-гав-гав — вставив хлончик.

— Але їй було 16 років — продовжувала дівчинка — і всі зубки повипадали. Вона, бідна, не могла вже їсти м'яса, і ми давали їй цукор, солодкий чай і молоко. А спала в теплій кімнатці на подушечці...

— Під пітькою, — знову вмішався малий.

— І від старости в неї кинулись пархи. «O mon dieu!» (Мій боже!) Як ми побивалися за нею! Приїздив з міста лікар, записував ліки, але ніщо не допомогло. І її — застрелили...

— В місецьку. Правда, «таман»? — допитувався барончик.

— Ви не знаєте, скільки горя, скільки журби принесла нам ця Друженька — озвалася тримтячим голосом «таман». Ми всі так плакали, так побивалися...

І вона тяжко зітхнула та вхопила голову в руки.

— Я з Жоржиком висипала їй могилку в садку, біля могили бабусі — розповідала дівчина. — Насадити квіток, поставила хрестик. До сьогодні стоїть...

І всі — «таман», Жоржик, дівчина і двоє малих баронят, випереджуючи одно-одного, почали жаліти за собачкою і переказувати мені свої жахливі переживання після її смерті. І так охкали, так жаліли, ніби це була найбільша трагедія в їхньому життю.

А мені так хотілось запитати і «таман», і Жоржика, і всіх: «Чи в той час ваші слуги — наймити їли теж м'ясо, пили молоко і солодкий чай? І чи спали на м'яких подушках, в теплих кімнатах, як ваша собачка? Та чи привозили ви хоч раз лікаря, як хто-небудь захорів з них?»

Але я не спитав цього. Забагато було би на один вечір. Одначе, за мене вже спитала доля.

В пізню ніч заснув я на соломі, розстеленій на мок-
рій — вонючій долівці баронської кімнати.

А ранком, як виїздив в дорогу, мені чомусь було
легко і радісно на душі. Так легко, так дуже легко ...

Умань, в лютому 1921.

ПРИСМЕРКИ МИНУЛОГО.

Коли вхоплю голову в руки і стисну її, як обручами, — тоді згадую минуле.

Кажуть, що хто живе минулим, той пропаща людина. Та в цей час, як удар за ударом гатить нас по голові, я шукаю мрячних присмерків, щоб захватись від дійсности.

Чи ти тямить той Великий День?

Питаю тебе і голос мій тремтить. І руки трусяться. Бо я знаю, що ти не відізвешся на мій голос. Ти не відізвешся.

Ну, пожди. Як це було? Видається, так недавно, а вже 4 роки тому...

Як це було?

Ах правда! Був слотний, роскислий день. Такий непривітний, такий суворий. Як ішов я до арсеналу, то вітер бив в моє обличчя дрібним дощем і відірваним — мертвим листям.

Дріжав я з холоду в подертій одежині, але йшов гордовито і висвистував марсельезу. А як на розі Хрещатика розкішна пані всувала в мою руку срібну монету, я змірив її гордими очима і плюнув в її руку. Так чомусь захотілося мені.

А потім накурена — душна кімната. Я сидів на лутці, баламкав ногами і лускав безжурно насіння. Тебе не бачив я там.

О, який щасливий був я в ту хвилину. Видавалося, що в задушливій кімнаті зібралась не голота, а ве-

летні. Дужі велетні. Кожне слово відбивалося стоголосами в душах. Я почував, що мені ростуть крила. Великі крила.

А голота лементувала.

— Треба!

— Ще сьогодні!

— Вони готуються на нас!

— Задуть, як не виступимо!

Погорблені — худі постаті кричали і випростовувались. Порепані руки знімалися до гори і грозили. Мозолясті руки.

Сама голота! Обідрана. Голодна.

Сама чернь! Саме дно життя! Сама кривда!

І серед збунтованої голоти сидів я на лутці. І вже не лускав насіння та не баламкав ногами. В ту хвилину забув про все. І про голод, і холод, і насіння.

З чорною юрбою поплив в коридор, де видавали зброю. І там не бачив тебе.

А потім, тямив? Ми лежали біля барикади і ждали їх. І тоді в перше побачив я тебе. Ти була в шовковій блюзці блакитного кольору і чорній спідниці. А на голові — в'язана хустина.

Якою дивною видавалася ти на брудному матраці серед безлюдної вулиці!

Твої великі вії кліпали за кожним подувом дощового вітру і закривали на мить чорні — глибокі очі. І волосся виривалося з під хустини і зрошене прилипало до чола, до личка. Ти тремтіла з холоду і тиснула до себе холодну рушницю, ніби хотіла зогрітися.

А як я накинув на тебе старий мішок — тиглянула на мене своїми безодніми очима, закуталась і тихо спитала:

— Ти хто?

А я спитав:

— А ти хто?

— Я... я проститутка... А ти?

І підняла високо густі брови, чекаючи на відповідь.

— Я грузчик з пристані.

І ми замовкли. Та я чув, що моє серце розкішно, болісно стиснулось.

- Ти вмієш стріляти?
- Вмію. А ти?
- Я ще не стріляла. Попробую.
- Ти змерзла?
- Зараз ні. Мішок зогрів.

Ти не знаєш, але я радий був тоді скинути з себе свій подертий одяг і залишитися серед холоду в одній сорочці. Тільки, щоб тебе зогріти.

А потім — тямиш? Вибухнули сальви і засвистіли рої куль над нами. Ми кинулись до барикади. І я помітив, як з твоїх рамен впав мішок.

Ти стрельнула і приклад рушниці вдарив тебе в бороду.

Мені так жаль було, коли ти виплювала на заболочений асфальт зуб. Хоч ти тільки засміялась і тихо закляла.

А потім — тямиш? Ми вирвалися з-за барикади і з криком кинулись вперед. І вони розбіглися, як вівці.

І ти і я вдерлися за ними до наріжного будинку. Я прикладом розбивав всі люстра й лихтарі. І щось кричав.

Всі ми кричали і били. Так хотілось зруйнувати, висадити в повітря всі блискучі стіни, сходи й кімнати. Щоб всі жили в таких норах, як я на пристані. Щоб ніде, ніщо не блестіло. Щоб по стінах текла вода, а на долівці, замість м'яких хідників, скрипіло насіння й пісок.

Я витиснув двері і ми влетіли до пахучої кімнати. Під вікном стояв блідий пан з наведеним револьвером на нас. Я заміривсь на нього, та ти вхопила мою рушницю і закричала:

— Не стріляй! Він дав мені цієї ночі 100 карбованців...

Та слова заглушив вистріл і я схилився на твої м'яккі груди. І чомусь видавалося мені, що пливкий шовк твоєї блузки, це — оксамитний дотик твоїх товстих губ. Так любо було тоді.

А як грюкнув другий вистріл, я ростулив очі і почув теплий віддих над собою. Ти перевивала мені руку.

А твій нічний добродій, що за одну ніч кохання заплатив 100 карбованців, звивався під розбитим люстром в передсмертних болях.

І я ніколи не довідався, за віщо впакувала ти в його товстий живіт кулю? Чи з помсти за мене, чи як нашому ворогові?

А потім — тямиш? Ми брали буржуазний квартал. В мене був костюм з зеленого оксамиту, а в тебе пальто з голубого. Оксамит з канап офіцерського клубу.

Падав перший сніг, як ми прашалися. Ти схилила свою головку на мої груди і шепотіла, що тобі добре так.

А потім ти пішла за групою матросів направо, а я залишився в резерві.

— Прощай, Ваня, — до побідного завтра! — сказала і пішла.

І як на розі вулиці зникло з моїх очей твоє голубе пальто, я притиснув руками те місце, де лежала твоя голова. Боявся, що тепло твого тіла щезне.

А потім — потім та жахлива ніч. Та нещадна боротьба на життя і смерть. Тямиш? Та пекельна — незабутня ніч!

Як ми доходили до царського двірця, я при світлі палаючих палаців побачив тебе.

І рушниця випала мені з рук. Я цілував твою рану і кров твоя була солодка.

Ех, Надю, Надю! Навіщо згадувати?

Все вже в минулому.

Ти не почувеш моїх слів.

Ось я сижу в присмерках і стискаю руками, як обручами, голову.

Повернувся я назад на пристань. Замовкли, Надю, вистріли — і я знову грузчик. І знову лускаю насіння та згадую минуле.

І бачу, як на моїх очах підносить голову ненавистна потвора та шкірить золоті зуби.

— А кров твоя, Надю? А кров тисячів Надь?

Нічого. Нічого, Надю. Так покищо треба. Все одно рушниця ще в руках черні й голоти. Все одно я грузчик і вояка.

А там — побачимо.

Запалає захід і займуться, зачервонять квартали.

Такі, як ті, де ти впала.

Та навіщо це згадувати? Все одно прийде той час.

А наше — в минулому. Я і ти.

Ех, Надю! Надю!..

Київ, 5. XI. 1921.

ПЕРШИЙ ДЕНЬ.

Я бажав її. Але вона була невинна й боялася.

А як по вулицях загули вперше озброєні автомобілі, затріскали рушниці і місто закосичилось червоними прапорами — люде забулися і збожеволіли. З радості. З дійсности, в яку вірили і не вірили.

Вона вбігла до моєї кімнати. Задихана. Рум'яна.

— Кінець! — крикнула. — Що робити? Всьому воля. Ах! Що небудь зробити! Ага! Ось — маєш!

Вмить роздяглася, кинула в кут білу сорочку і станула переді мною в повній — безмірній красі молодого тіла.

— Що хочеш — роби! — сказала і здушила мене своїми руками, устами і твердими грудьми.

Дехто думав-би, що вона була божевільна. Алеж ні!

Це була одчайна радість людини, що опинилася на волі після одвічної тюрми життя.

Зінчинківка, в січні 1922.

ЛІ-ЮНК-ШАН І ЛІ-ЮНК-ПО.

Лі-юнк-шан, косоокий, жовтомертвецький, як всі китаїці, сидів на горбочку, жував чорний хліб і тупими очима вдивлявся в далечінь. Та він не бачив ні осіннього, замазаного українського краєвиду, ані не думав про те, чого він, син жовтої раси, сидить на брудній — невідомій йому землі. Він бачив в своїй уяві бідні тьмяні халупки китайського села, з розцвілими садками, з рижовими ланами. Бачив безвиглядні вічні злидні своєї чисельної родини, похилого батька з каправими очима і матір мовчазну, в зморшках. Пригадався йому той день, як він і брат Лі-юнк-по, висушені голодом, пішли з села шукати щастя. Їх наймали на поденну роботу в полі і били, й знущалися. І вони втікали далі. Потім ходили по ярмарках і показували свої штучки, вивчені ще дома. Мучились цілими днями і в'янули з голоду. Руки висихали, ноги ледве волочилися. З багатих хиж їх проганяли, а по містах вони тільки дивились, як інші їли різні добрі присмаки. І плакали з братом з заздрости та бажання. Такі обідрані, такі голодні!

— Чому це так? Одні можуть їсти все, що хочуть, а другі помірають з голоду, — питав його старший брат, Лі-юнк-по.

— А чому одні мають рижові лани, самі нічого не роблять, тільки наймають робітників, ще й б'ють їх і примушують голодувати? — питав він брата.

Але обидва не вміли зрозуміти, чому це так.

Раз — під час своєї мандрівки — вони здибали в трояндному гаю старого дідуся й розговорились. Всі троє нарікали на голод, на злидні. Дідусь хитав головою й, розплітаючи сиву косу, розповідав, що десь там далеко, на захід сонця, за горами є країни, де люде живуть краще. Там можна нашому братові заробити й не голодувати. І він плакав старими очима, що не має в нього сил піти туди. Що він ніколи вже не буде щасливим...

Вони слухали дідуся і стомлені очі зоріли надією. Порадилися, як і куди йти, та й подались в далеку дорогу. Нераз падали від втоми, нераз аж до крови кусали сухі губи, щоб освіжити їх. Але надія на краще підтримувала.

По тяжких — довгих місяцях вони перейшли гори і подалися між білих.

І знову ходили по ярмарках, знову танцювали, ходили на голові і їли шкло. Юрба дивилась на них і реготалася. А білі хлопчаки тягали їх за коси.

Але щастя і тут не було. І тут голодували вони, спали на дворі, під возами і мостами. І тут, в цій білій країні, було те ж саме, що і в їхньому Китаю. І тут — як там, одні пухнули з голоду і працювали, а другі дармували й жили в роскошах.

По довгих блуканнях від міста до міста, одної ночі старший, Лі-юнк-по, без пращання утік від нього. Лі-юнк-шан плакав, шукав брата і бідував сам. Довго-довго. Аж одного дня, під глузування дітей і гарно зодягнених людей, його прийняли на велику фабрику. Він возив малим візочком чорне вугілля до страшної печи. Місяцями, роками. Білі хлопці сміялися з його коси, і він постриг собі голову. А потім була забастовка. Він не розумів, чому всі робітники не йшли на роботу, тільки кричали щось під фабрикою. Білі хлопці пояснили йому, що таке забастовка і він кричав теж. По своєму. Ах, як він кричав! Аж боліло в грудях. І від того дня білі хлопці не глузували з нього. Вони розповідали йому, що по всьому світу така неправда, як і в його країні. Що є бідні і багаті. Є такі, що продають себе,

свою працю, і є такі, що купують. І від них довідався він, що колись прийде час, в якому не буде так. Колись буде велика-велика забастовка. У всіх країнах. І тоді будуть навіть стріляти. І вже не буде бідних та багатих. Будуть всі рівні, всі однакові. Коли це буде, він не знав, але товариші казали, що буде. І він чекав — з дня на день. З року на рік.

Аж одного осіннього дня на фабриці робітники були чомусь не такі, як звичайно. Вони щось кричали, махали руками і не працювали. Лі-юнк-шан думав, що знову забастовка. Та під вечір загули гудки і всі кудись бігли и кричали. Він побіг за всіма. У великому будинку роздавали рушниці і йому пройшов мороз по шкірі. Лі-юнк-шан зрозумів, що прийшов той жданий день «великої забастовки». Що тепер вже всі будуть рівні. Йому казали, що це «ліворуція»,*) але він не любить так називати великої забастовки. А потім — потім він вже добре пам'ять. Він стріляв на вулицях. А раз чиясь куля прострелила йому руку і його довго лікували в білому будинку. А потім він, з Хо-ю-ме, своїм товаришем, пішли на фронт. І ось зараз вони сидять біля скоростріла і бережуть, щоб з-за річки не йшли ті, що не люблять «великої забастовки».

— Лі-юнк-шан! — шепнув Хо-ю-ме, що лежав біля скоростріла. — Гляди!

Лі-юнк-шан прокинувся з задуми і глянув, куди вказував Хо-ю-ме. Там, не з-за річки, а з боку далеко на полі, скакали якісь їздці. Багато, аж чорно. Він прижмурих очі й намагався розпізнати їх. А їздці наближались. Нараз з другого горба — вистріли. Один. Другий. Сотні. Їздці поділилися на двоє: одні поскакали поза горб, другі кинулися до мосту. Лі-юнк-шан зрозумів все. Це були «вони». Він гаркнув на Хо-ю-ме, скочив до скоростріла і — загравав. Рівно, жваво. І знову їздці розсипалися. Деякі попадали. Деякі махали шапками. Але Лі-юнк-шан не звертав на них уваги. Та-та-та-ті-ті-та. Та-та-та-ті-ті-та — вигравав на свій машин-

*) Значить: революція.

ці, і йому було весело. Часами зупинявся на хвилинку, і тоді зашкірений Хо-ю-ме швидко подавав йому бинду набоїв. Їздці не витримали і повернули назад. І Лі-юнк-шан з реготом переслідував їх смертоносною музикою. Нараз Хо-ю-ме міцно торгнув його за рукав і закричав. Лі-юнк-шан повернувся й на мить задеревів. Майже біля них (з задуги) скакали верхові й кричали. Не було вже часу повернути скоростріл і Лі-юнк-шан вхопив з землі рушницю.

— Здавайся, ходя! *) — кричали верхові.

Та Лі-юнк-шан у відповідь вистрілив прямо в першого їздця. Хо-ю-ме в другого.

Їздці закричали і коні рванулися в бік.

Лі-юнк-шан і його товариш, з спокійно-холодними обличчями сиділи на землі (з підібганими під себе ногами) й стріляли. Їм почали відповідати. Хо-ю-ме перекинувся поцілений в горло і забелькотів. По п'ятках вистрілах рушниця Лі-юнк-шана затихла. Треба було вкласти нові набої. І цим покористувались верхові. Вони вмить прискочили й оточили його.

— Здавайся, проклятий ходя! — закричав передній і замахнувся шаблюкою.

Лі-юнк-шан блиснув на нього своїми запалими очима і, набиваючи рушницю, відповів спокійно коверканою російщиною:

— «Сов'єт поставіл, совет вазьмьот!» **).

Та в цій хвили він почув над собою свист шаблюки, а за ним тяжкий удар в голову. І Лі-юнк-шан був певний, що всьому кінець.

— Хо-ю-ме... — простогнав він, вхопився руками за голову і перекинувся на бік.

Він не тямив, не знав, що було далі. Коли знову растулив очі, то почув пекучий біль в тяжкій голові, побачив над собою сільську стріху й багато озброєних людей. На нього не звертали уваги і Лі-юнк-шан міг

*) «Ходями» — зовуть в Росії і на Україні всіх китаїців.

**) Значить: Рада (радянська влада) поставила, рада й візьме (його).

спокійно дивитися на них. Це були молоді хлопці, як він, одягнені в що попало. Озброєні з ніг до голови. Деякі п'яні. Нараз... нараз Лі-юнк-шан підніс голову, і косі стомлені очі заблищали. Якось по звірячому. Дико. Він сперся на руки і хоч голова була тяжка, підвівся на рівні ноги. Він мусів підніматися. Мусів! Ось там, між тою юрбою, він побачив рідного брата Лі-юнк-по. Свого брата, озброєного, як всі. І Лі-юнк-шан закипів. На устах виступила біла піна. Зуби скреготали. Він не зводив з брата очей і прислухався розмові.

— А за віщо ж ти борешся? — питав брата глузливо високий парубок в довгохвостій шапці.

— Я? За родной Украина — відповів Лі-юнк-по.

Юрба залилась розкотистим реготом. І Лі-юнк-по сміявся з усіма. А як втихли, він додав:

— Петлюра денгї — большевік резать. Большевік денгї — Петлюра резать...*)

І знову юрба заревла від реготу.

Лі-юнк-шан, спершись на стіну хати, блідий, як сама стіна, тремтів і не зводив очей з брата. Нараз скажено закричав:

— Лі-юнк-по-о-о-о!...

Юрба озирнулася, а з нею й Лі-юнк-по. Він глипнув на брата і — зблід. І задеревів на місці.

— А! Пізнали! Свій свого! — сміючись говорили з гурту.

— Лі-юнк-по! — засичав Лі-юнк-шан. Придавлено. Ненавистно. Як чорна гадюка.

Лі-юнк-по не рушався з місця. Два рідні брати стояли один проти одного, як чужі. Один полонений, другий вільний. Але в їх серцях забилося щось рідне. В головах промигтіли давні-давні спомини. Нужденне життя, мандрівка по світу, шукання щастя. Старший, Лі-юнк-по, почав дріжати. Чи з сорому, чи з несподіванки. Молодший, Лі-юнк-шан, дріжав з ненависти, злости

*) Як дасть Петлюра гроші — тоді большевиків буду різать. А дадуть большевики гроші, то Петлюру різати.

й сорому за брата. Він швидко затарахкотів щось на своїй мові і тільки четверо слів по російському: «Петлюра деньгі — большевік резать». На ці слова Лі-юнк-по насильно усміхнувся, щось сказав, підійшов до брата і неспішно простяг йому руку. Та тут сталося щось нечуване. Лі-юнк-шан миттю, як дикий кіт, кинувся на Лі-юнк-по, зручно вдарив ногою по його ногах, звалив на землю і впився зубами в горлянку брата. Той захрипів, загарчав, забив погами і з усеї сили потяг Лі-юнк-шана за вухо. Щось хруснуло...

Це був короткий мент. Мент дикої нещадної боротьби. Вони гарчали, як собаки. Стогнали і вили.

З великими зусиллями розірвали їх. Лі-юнк-шан був жовтий, як мервець, з блудними очима, скрівленим ротом. Він все ще гарчав і рвався вперед.

Лі-юнк-по звивався на землі, бив ногами й руками, як недорізаний півень крилами. А з перегризеної горлянки тонким струмочком дзюрчала кров.

* * *

На другий день, до схід сонця, прийшли до хати, де лежав Лі-юнк-шан, озброєні люди в довгохвостих шапках і сказали йому, що він мусить умерти. Його брат помер в ночі, а він помер ранком.

На спокійному обличчі Лі-юнк-шана з'явилася усмішка вдоволення. Йому було весело, що негідний брат помер.

І як вели його за село та били прикладами і нагаями по раненій голові, Лі-юнк-шан думав чомусь, що це б'ють його наставники на рижових полях в Китаї. І згадалася йому бідна тьмяна халупчина і каправий батько і поморщена мовчазна мати.

А як в нього міряли з п'ятьох рушниць, він був спокійний, як звичайно, і в душі подумав:

— Чи і в Китаю така «велика забастовка», як тут?

І це була його остання думка.

Над Бугом, 1919 року.

КОНТРАСТИ.

Вечером дзвеніло. Вечером шуміло. Горіли вікна каварень. Бреніли від гамору й музики. Світла лихтарів дорогоцінили золоті обшивки. Шляхта гуляла. В блиску. Шику. Багацтві. З домородними простітутками. Гордо сміялася в очі міста. Переможеного міста.

На світанку все втихло. Вулиці без прохожих. Світла бліді, осиротілі, як знасилувана дівчина. Шляхта ганебно пропала. З домородними простітутками. З золотими обшивками. Блиском. Шиком. Багацтвом. І гордою усмішкою.

Місто переможене. Його хребет червоний. Від сходу молодого сонця. Ранку травня.

По асфальту ступали переможці. Босі. Обідрані. Ріжнородні. Ріжноодягнені.

А місто прокинулось і закаменіло. З дива — чуда. Гострі контрасти.

Наші контрасти.

Під Києвом, в травні 1920.

ХТО КОГО?

(Непевний мент.)

Будинки. Жовті, мусянжові й білі. Над дахами каламутні хмари. Зза хмар слабкі проміння. Несміливо сіли на бездимні димарі. Хворі проміння. Осені.

Вікна розклеєні паперовими стрічками, щоб не тріскали. (Від гуркоту). Деякі розбиті. По хідниках дрібне скло. Мільйони кристаликів. Скрегоче, аж огидно.

Високий лихтар повалився. Як п'яний. Поперек дороги.

Трамвай застиг на роздоріжжі. Вітер грає в порожньому вагоні. Пісню руїни.

Автомобіль сторчить в розбитій вітрині. Розігнався з гори і влетів в магазин. Поцілений в мотор. В саме серце. Біля нього плями бензину. І крові. Дивний змішаний пах. Бензину і крові.

Безлюдною вулицею пробігло двоє босих хлопчиків. Підняли відломки цегли. Замачали в розлитій крові. І бензині. І кинули у великі вікна. І зареготались. А скло бренькнуло. Шкло зойкнуло. І розлетілось на кристалики. Нові мільйони.

Попід мури пробігла скулена собака. Пристанула на розі. Озираюлась. І обережно підійшла до двох трупів. Біля воріт. Спершу лизала обличчя і руки. Далі бавилася волоссям одного. Потім другого. Гаркнула. Відскочила. І впиалась очима в них. Ніби сумнівалася, що вони мертві. Нараз прудкий скік. Опинилась біля голови. Ще раз гнівно загарчала. І з лю-

тою злістю вхопила за ніс. Закровавилась морда. Наїжилася шерсть. Налились радістю очі. Дешеві харчі!

В повітрі непевність. В повітрі чекання.

— Хто — кого?

Три дні стріляли. Три дні вмірали. Три дні і три ночі. Не відпочивали.

—Хто ж кого?

Київ — лютий 1919 року.

КОМУНА.

Неділя. Дядьки в нових поясах. Жінки білі й пишні. Дівчата стрічками лопочуть. Всі під хатами. На призьбах. В садках. На вулицях.

В повітрі гуркотить. Дуднить земля. Війна недалеко. Топче лани. Рие землю. Вибиває людей.

Десь близько гудок машини. На залізниці. А село святкує. Сите. Вдоволене. Трохи трівожне. В нових поясах. Барвистих стрічках. Білих сорочках.

На вулиці гармидер. За Михайлом біжать. І діти. І дівчата. І старі. Й молоді. Михайло кричить. Махає руками. І біжить. За ним село. Добігли до школи. Михайло задиханий. Піт заливає очі.

— Там — показує в поле — приїхала комуна. Така жахлива. Роззявлена. Ціла сіра.

Охнули жінки. Закашляли дядьки. Біда! Комуна приїхала. Так близько. Михайло бачив. Яка комуна? Ніхто не знає. Жахлива. Сіра. Велика. Роззявлена. Коби не приїхала до села. Спаси й помилуй, господи.

Розбіглися по хатах. Дехто в поле. Жінки в плач. Діти в куці. Жах. Трівога.

А в той час по залізничному шляху посувався поволі ближче до фронту сірий, з роззявленими гарматами броневи́к. *) На ньому пишався великий — червоний напис: «КОМУНАР».

Під Корсунем, в травні 1920.

*) Панцерний потяг.

ЦЕ БУЛО ТАК НЕДАВНО...

Це було так недавно. Тямлю, як сьогодні. На дворі танув сніг і в повітрі пахло обновою.

Ми — чоловік 25 — задихалися в брудній камері і чекали з дня на день виконання присуду. Кожен тямив добре, що він засуджений на смерть, і ясна свідомість цього мучила нас. Але в буденному життю ми намагалися бути веселими та байдужими до того, що могла принести кожна хвиля.

Смерть? Ну, що ж таке смерть? Одна мить. Тільки одна мить! Як подув вітру. Як вистріл рушниці. Є в свідомості людини таємна межа. Доки не дійдеш в думках і почуваннях до неї, доти лякаєшся, дріжиш і жалкуєш за життям. Але як тільки перейдеш її, стаєш байдужим до всього. До останньої хвили не віриш, що помреш, перестанеш жити. Ніби сон, а не дійсність. А потім — потім вже тільки мить. Коротка, туманна, неясна. А там вже надходить кінець. Надходить сам собою. Перестаєш дихати, кричати, думати й махати руками. Це — останній пост життя і зветься — смерть.

В нашій камері «25-тєох смертних» цілий день співали, велись довгі жваві розмови, сварились, переконували один-одного і бавились, як діти. А все-таки при найменшому грюку в двері всі мимоволі стихали й озирались. А як з камери виходив гладкий — вибри-тий офіцір, що провіряв «чистоту» і знаходив все в «порядку», всі, як на даний знак, вибухали голосним — роско-тистим реготом. Сміялися з себе, з своєї трусо-сти, хоч ніхто цього голосно не казав.

Тямлю, як сьогодні. Був вечір. Крізь ґрати виднівся клаптик зоряного неба. В камері було більш весело, ніж коли-небудь. Сухий машиніст, вічно усмінений і найбільш байдужий до всього, лазив по нарах на ногах і руках і наслідував впертого осла. Малий червоний, ніби надутий гумовий мішок, каменяр Коля поганяв «осла» - машиніста і викрикував нікому незрозумілі слова. Ми аж лягали од сміху, хоч смішного не було нічого. Але той Коля був такий подібний до Санчо з Дон-Кіхота! І машиніст з своїми худими боками в брудній сірій сорочці до правдивого осла!

Потім старий «Дядя Том», як називали слюсаря Томченка, (їх було з нами двоє, батько й син), заховався в найтемнішому куті біля смердючої «парашки» і балакав на всіх мовах. На французькій, англійській, італійській, німецькій і румунській, а навіть (як він сам викрикував перед кожним виступом) американській і австралійській. Поправді, «дядя Том» не знав, крім російської й української, ніякої іншої мови. Але він умів так чудово наслідувати, що кожен, хто бодай приблизно знав одну або другу мову, був певний, що він балакає поправно. А він тільки мовив язиком собі самому незрозумілі слова і додавав відповідні кінцівки.

Потім молодший Том грав губами ніби на балалайці, а «Санчо» танцював. Матрос Петя наслідував аероплян і кидав «бомби» — черевики прямо в «Санчо». Телеграфіст Кузьмин ставав в кутку біля дверей і наслідував телефон. Він і дзвонив, і балакав, і вдавав слабкий відгомін розмови з телефонної трубки. Нам другий день не давали їсти і телеграфіст голодний, як всі, «замовляв» своїм «телефоном» різні присмаки на вечерю для 25 душ, що «обовязково прийдуть о 12-тій годині 15 секунд». Ми сміялися і рівночасно думали про вечерю. Хоч мрії наші були безнадійні.

Камера хилиталася від реготу і криків. Мабудь ніхто в тій хвилі не думав про близьку смерть. Дивно, як люде дорослі, поважні, можуть так здитиніти. Ранком політикують, читають; по полудні співають, деклямують і ставлять «опери». А вже вечером дитиніють.

Дивишся на них і не віриш: чи це ж ті самі, що ранком так поважно пояснювали Маркса й вимінювались розумними думками? Вечірнє дитинство, той вимушений — плиткий гумор, вбиває безнадійність на особисте життя. Люде, засуджені на смерть, змагаються не думати про це і вживають всіх засобів, аби свідомість неприємного почування про кінець не працювала. Німці називають це дуже влучно: «шибеничний гумор».

Серед того клетоту, криків і сміху, я мимоволі глянув на ґрати, побачив клаптик засіяного мигаючими зірками неба, і пригадалася мені чомусь теплоніжна весна. Тепер шумлять грізно повні ріки. Земля скидає з себе біле покривало снігу. Шепочуть ліси веселіще. Люде радіють новим надіям. Згадалися дитячі літа у смердючій похилій хатчині біля фабрики. Потім тяжка робота і злидні, — нужденність без краю...

З задуми розбудив мене раптовий спокій в камері. Сміх, крики і співи урвалися. Ніби хто ножицями врізав. Я підвів голову і глянув на двері. На порозі стояв вусатий вахмістр. Він підніс високо свою лихтарню і, примружуючи очі, розглядав камеру. В камері, не зважаючи на нього, знову загомоніли, загули. Вахмістр затупав ногами і заревів.

— Не кричать! Не шуметь! Всех перестреляю! Большевіцкая сволочь!

— Їсти дайте! — закричала у відповідь камера. Два дні ані куска хліба! Звірюки! Не мучте! Стрілять, так стріляйте! Але не мучте голодом!

Вахмістр захитавсь на ногах (він був п'яний), потім нагнувся і з іронічно-милою посмішкою, розводячи привітно руками, прогарчав:

— А калена, дарагіе таваріщі! Пожалуйста! Каленочка! *).

Камера вибухнула страшним криком обурення. Але вахмістр гримнув дверима і вийшов. Ми довго ще кричали, злились і врешті ухвалили не приймати ніяких харчів, коли б нам дали. Будемо голодувати.

*) А коліна, дорогі товариші! Будь ласка, коліночка!

Через пів години заскрипів знову засов і з'явився вахмістр. Хвилинку стояв мовчки, ніби чекав на спокій. Потім викрикнув хриплим голосом:

— Григор'ів!

Я раптом морозно задріжав. Потім вдарила гаряча кров. В голову. В обличчя.

— Вже — подумав я — він же викликає мене.

— Григор'ів! — крикнув ще раз вахмістр.

— Тут! — відгукнувся я, і мені здалося, що не своїм голосом. Якимсь невідомим, чужим.

— Виходь! За мною!

Я зліз з нар, натяг на голову кашкета і почав пробиратися між розкиданих на долівці товаришів. Вони щось шепотіли, щось бурмотіли й підводилися на ноги. Але я не розумів їх слів. А як опинився у вохкому коридорі, мені соромно стало, що не попрощався хоч би одним словом з товаришами. Подумають, що трус. І мені було соромно за себе самого.

Вахмістр і вартовий вели мене мовчки довгими коридорами, і я не знав, куди та навіщо. Чому саме мене вибрали сьогодні? Чому мене першого? Що я був секретарем партійного комітету? Невже це на смерть? Але чому нікого іншого, тільки мене? Ах, який же я трус! Який я трус! І як не соромно мені? Невже не все одно, чи сьогодні, чи завтра? Чи я перший, чи останній?

Так думав я і йшов. А вахмістр (заточуючись) і вартовий вперто мовчали. Ми сходили з третього поверху на другий. В моїй уяві стануло все яскраво. Свідомість переступила межі жаху й трусливості. Я знав, що йду на смерть. І чомусь полекшало в грудях. Я вже не нарікав, що йду першим. Ні! Тепер я гордився тим. Бо я, саме я, а не хто інший впаду першою жертвою білого терору. Я, секретар партійної організації, а не хто інший — буду сміятися їм у вічі. Сміятися в той час, як вони наводитимуть на мої груди рушниці. Ах! Коли б тут була моя Лена! Як би я хотів, щоб вона побачила мою погорду до смерті. Вона була б щасливою, як би знала, що я вмірав так легко, так безбоязно. Але нехай! Добре, що не буде її. Нехай

живе. Нехай виховує сина. Сина одинака. Сина — сироту. Ох, сина! Чи піде він слідами батька! Ні. Він вже не зазнає цього. Він житиме в новій сем'ї. На його очах здійсняться ці мрії, за які ми сьогодні вмираємо.

— Стой! — шарпнув мене вахмістр.

Я підвів голову і глянув спершу на вахмістра, потім на двері. Вахмістр зайшов в середину, а я при жовто-білому світлі перечитав вивіску: «Канцелярія начальника. Без докладу не входить».

Відчинилися двері, і я з вартовим увійшли до кімнати. Це була звичайна канцелярія з столиком і шафою, та телефоном. За столом сидів офіцір, літ сорок, з стриженими вусами, чорними бачками та прилизаним волоссям. Він вміло випускав з рота коліщата диму і з перекиненою через край стола ногою слухав гугнявого салдата з перев'язаним носом. Як ми увійшли, офіцір повільно повернувся в наш бік, потім хитнув привітно головою і ласкавим голосом мовив:

— Сідайте, товаришу секретар! Я зараз...

Мене зовсім не здивували, ані підбадьорили ласкаві слова офіцера. Я добре відчув в них гадючу злість. І я не сів, лише сперся об стіну.

— Так як довго, кажеш? — спитав він салдата.

— Ніяк не знаю, ваше високородіє! — прогугнявів салдат.

— А з ким же?

— Було стільки, що сам не знаю, вашеродіє. Думаю, що ще в Басарабії, від циганок...

— Так... Сифіліс, брат, погана річ. Тепер пізно вже лікувати. Тобі вже почав гнити ніс. Так... А по тілі гниєш?

— Нікак нет, вашеродіє! Тіло здорове.

— А часом... не хочеться тобі дівчини? — лукаво підсміхуючись питав офіцір і чомусь блиснув очима в мій бік.

Салдат вгнув голову і мовчав.

— Ну? — настоював офіцір.

— Давно б пора — так немає, вашескородіє! Не пускають з лікарні. Кажуть, аж як відбуду свій срок... *).

*) Речинець.

— Ге, бач який! Ну, молодець, молодець! Нічого. Я зроблю тобі гарний дарунок сьогодні. Подякуєш мені. І офіцір повернувся до нас.

— Середа! Принести!

Вартовий, що стояв біля дверей вийшов. Офіцір глянув в мій бік і зробив вигляд, ніби пригадав собі мене.

— Вибачте, одну хвилинку. Одну хвилинку — сказав винувато і аж нахилився з крісла.

Середа вніс звій мішків і продеклямував:

— Прикажете розстелити?

Офіцір махнув головою. Потім повернувся до салдата — сифілітика, тикнув білою рукою на розстелені мішки й суворим голосом сказав:

— Це для тебе. Зараз приведуть сюди дівчину. Побачиш сам. Подякуєш потім. Розумієш?

— Так точно, ваше сокородіє! — відповів приниженим голосом салдат. Тільки — не при всіх...

— При всіх! — крикнув офіцір і схопився з місця. Йому очі дико заблищали, обличчя налилося кров'ю.

— Тебе вчили слухати начальства? Що-о-о? Ти може тут революцію будеш розводити? Салдатська мордо! Що-о-о? — сичав, як гадюка підступаючи до салдата і заточуючись (він був теж п'яний).

— Віноват — прошепотів салдат; йому в очах блиснули сльози.

Офіцір повернувся до вахмістра й моргнув. Той хутко вийшов до другої кімнати.

Я стояв, спершись на стіну, і не знав, чи це сон, чи дійсність? Невже люде можуть бути такими звірями? Такими дикими, без серця, грубошкірими? І чому, чому саме я мушу бачити цю жахливу картину? Чому не розстріляють мене? І хто, хто вона та бідна жертва? Ні! Я закрию очі, затулю вуха. Я не буду дивитися. Це гидке, нелюдське! Це страшно! Страшно!

І я заховав обличчя в долоні, та чув, що воно горить.

Рипнули двері і хтось увійшов. Я здригнувся і почув, що голова мені крутиться. Я впаду — подумав. Як би! Ах, як би впасти, зомліти! Щоб не бачити.

Чому ж так тихо? Чому не починають своє звіряче діло? Бідний той салдат. І вона. Вона... Хто ж вона? Поглянути б, бодай, одним оком. Одним оком, крізь пальці долоні. Бачу. В білій хустині. В білій хустині... Яка бліда... Яка... Що? Невже? Ні! Ні! Ні! Не може бути! Вона! Вона!

— Лена!

— Олексю!

Закричали ми в один голос. Я і вона. І кинулись один до одного. Але між нами став вахмістр.

— Я принесла тобі їсти, Олексю, — з щасливою і жалістною усмішкою сказала вона, не догадуючись що жде її.

— Вахмістр! Починати! — скрикнув офіцір і одвернувся до вікна.

Я зрозумів все. Починати! І мої зуби заскреготали. Тіло напружилось й затремтіло.

— Не смійте цього робити! — кричав я.

— Заткніть йому пельку! — верещав офіцір.

— Не смій, ти, чуєш, салдат! Вона моя жінка... Я засуджений на смерть... В нас є син... Малий... Дитина... Не смій! Ти ж людина, а не звір! Ти не такий, як вони...

Мені накинули на голову мішок, і в тій хвилі я почув розпачливий крик Лени. І я рванувся, як божевільний. Я почув в собі силу лева. Мішок впав, руки вартового не витримали. Я кинувся на вахмістра, що вже хотів повалити Лену на долівку, і з усієї сили вхопив його зубами за ший. Він заревів і підскочив. Я бив його кулаками по голові, по обличчю. Копав ногами в живіт. Але в тій хвилі знову чийсь руки схватили мене. Та я рванувсь і кинувся в бік. Щось тяжке і тупе вдарило мене по голові. Раз, другий, третій. Я чув, що очі заливає кров. І знову нові сили в мене, на столі телефон, каламар.

— Звірі. Не смійте! — І кидав на всі боки чим попало. Кидав і чув, що я божеволію. Я не тямлю себе самого. Не чую крику, ні тяжких побоїв по голові.

— Начинать! Всіх перестріляю! Ось комунізм! Жінка — комуністична! Для всіх! — чув я голос офіцера, але не бачив його.

Вереск Лени, крик офіцера і мій. Мене повалили на долівку і били. По обличчю, по грудях, по животу. Хтось сидів на мені, хтось роздирав мій рот. Я чув, що розлазиться моє м'ясо, ніби розмочений папір. І я пручався, хрипів, кусався. Раз виривався, та мене знову повалювали. І так без кінця...

Що було потім, я не знаю. Коли я растулив око, то побачив білі стіни просторої кімнати з рядами ліжок. На ліжках стогнали ранені. Сестра жалібниця стояла біля мене, і на її жовтому обличчю сяла щаслива усмішка. А я боровся з думками: Невже я живу? А та... та страшна хвиля боротьби? Ах, як давно це було! Коли? І чи справді було? Чи може це снилося мені?

Від сестри довідався я, що вже два тижні місто в наших руках. Мене привезли побитого, пораненого з тюрми. І майже два тижні я лежав без свідомости. Лікарі не думали, що я вийду. Але я вийшов. З зашитим обличчям, головою і вибитим оком.

Дні минали поволі, божевільно нудні. Врешті мені дозволили вийти. І я подався в тюрму. Стара бабуся — сторожиха тюремної лікарні, розповіла, що минув тиждень, як Лена померла. Там, в канцелярії того страшного вечера з нею нічого не зробили. Салдат — сифілітик відмовився, і його били аж до крові. А її принесли на другий день в лікарню без памяти. І через тиждень вона оддала «богові душу»...

Це було так недавно. Тільки три роки тому, а видається, що цього не було зовсім. Що це був тільки страшний сон. Тямлю, як сьогодні. На дворі танув сніг і в повітрі пахло обновою.

— Сину, сину! Ти не знаєш. Ти не розумієш ще цього... Виростеш, тоді дізнаєшся. А твоя матуся була така подібна до тебе... Сину, сину! Це було так недавно... Тямлю, як сьогодні. На дворі танув сніг і в повітрі пахло обновою...

Київ - Шулявка, 13. II. 1922.

КНЯЖНА.

*Присвячую пролетарському поетові
Миколі Тарновському.*

Революція чудовий коваль. Вона вміє так насталити найчутливіше серце, що воно стає тверде, як камінь. Ось хоч би зі мною. Вже змалку ненавидів я насильну смерть, не любив зброї, ані війська. Та вибухла революція, схопилися в смертельних обіймах два табори людей. І я, з своїм ніжним серцем, став до одного з них і закрутився в хаосі боротьби. І згодом, мої тонкі почування згрубіли, серце закам'яніло. Я співав гімни червоному терору і спокійно дивився на смерть людей. Так спокійно, ніби оглядав давно відомий, нудний краєвид. А часто думав в таких ментах: чому в нашій революції не вживають гільотин? Це ж така практична й дешева машина: не витрачається куль.

Та одно тільки залишилося мені в серці з давніх, дореволюційних часів. Це — невилічима моя хворість — люблю дивитися на жіночу красу. Дивитися годинами, днями, тижнями. Тільки дивитися й милуватися нею. Бо ніяке сотворіння на світі немає стільки вродженої краси в мові, русі і поведінці, як жінка. Судіть мене, як хочете, але я буду боронити цю думку. В мене немає гріхів перед революцією, і ця хворість ніколи не завела мене поза межі, де забуваються ідеї.

Кількалітня безупинна боротьба зробила з мене молодого старця. Мені добігає двадцять четвертий рік,

а моє волосся вже посріблене сивиною і заранні лисини врізались двома стежками від чола до гори. Як дивлюся на себе і на своїх товаришів, то пригадуються слова, сказані (не тямлю ким) в часі французької революції: «О, революціє! Ти зробила наших юнаків дідусями!» А все-таки, десь в куточку закаменілого серця, жевріє ніжне почуття — хворість, яке було ще тоді, як я був 17-ти літнім хлопцем. Тіло старіється, а це одиноке почуття вічно однакове, вічно молоде.

Про мою хворість знають всі товариші, і я маю не мало клопоту з нею. Найбільшим моїм ворогом є Савчинський, званий Ледяник, вірний товариш по праці і друг. Він справді кам'яна людина. Такий холодний до всього, що пригадує мені вічні ледяні шпилі найвищих Альп. Його ніщо не зворушує, ніщо не хвилює. Дев'ятилітня тяжка каторга до революції вбила в ньому найменчу людську ніжність, хоч я дуже сумніваюся, чи вона була коли-небудь у нього. Він ніколи не оповідає про своє минуле, бо як сам каже: «ніякої історії не признаю». І я часто заздрю йому. Його вдача зробила з нього витриманого, твердого й непохитного революціонера. Я біля нього почуваю себе маленьким учнем.

Хочу повідати одну з багатьох пережитих в революції подій. Не знаю, чому розповідаю саме цю пригоду, а не іншу. Можливо, що й тут має своє окреме значіння моя хворість.

Я не помиляюся, коли кажу, що між всіма сьогоднішніми людьми панує одно дивне поняття. Скажеш слово «царівна», «княжна» або хочби «графівна» й — мимоволі — кожен в своїй уяві малює собі її незвичайною красунею. Обов'язково «царівна», чи «княжна» мусять бути не земської краси. Думаю, що цьому винні казки матерів, які в наших дитячих літах розповідали фантастичні оповідання про «царівен» на шкляних горах, або «княжен» в забутих замках. І звичайно мати описувала царівну чи княжну, що вся вона в сріблі-золоті, а сама гарна-гарна, як янгол. Біленька, як сніг, а волоссячко золоте... Яке щастя, що матері в майбутньому не будуть забавляти дітей такими нісенітницями!

Признаюся, що таке дивне поняття було до революції і в мене. Я зі всієї душі ненавидів «царівен» і «княжен», як дітей моїх ворогів, а все-таки несвідомо шанував їх за красу і нелюдські прикмети, хоч ніколи не бачив їх. Мені видавалося, що дочки золотих салонів зовсім інші люде, як хто-будь з нас смертних. Чудне, але правдиве.

Та за революцію пізнав інше. Часто доводилось бачити цих казкових богинь краси — з крові і кости, княгинь, княжен і княженят. І як же я зневірився! Входить до кімнати висока суха, як драбина жінка, з пожовклим, видовженим обличчям і починає перш за все жиботіти по-французькому. Який дешевий гонор! І не знаю чому, скільки не бачив я тих княгинь і княжен, всі вони були високі, сухі, погані і такі дрібні та обмежені, що гидко було дивитися на них. А може це тільки в нашому краю розводились такі аристократичні звірі? Я не знаю, — не бував ніколи по закордонних салонах.

Може чудно здається декому, що революціонер береться оповідати про княжну. Признаюся, що я нікому ще не розповідав цієї цікавої історії, в якій я відіграв не другорядну роль. Справа не так в княжні, як в дивній події, що тісно звязана з нею. Сьогодні я, перевертаючись в ліжку, мимовільно пригадав собі її, і ось прийшла охота списати все на папір. Хоч не знаю, чи зможу докінчити. Мене так все дражнить, так болить. Лікарі кажуть, що це звичайна недуга нервів від надмірної кількалітньої праці. Та я знаю, що це щось більше за нервову хворість. Бо хто з нас сьогодні має здорові нерви? Всі ми скалічені, всі нервозні.

Це було в осені 1918 року. Революційне військо посувалося так швидко за розбитим ворогом, що наш відділ не міг ніяк його дігнати. Широкі простори мальовничої України віддихали вільніше і, зморений гетьмансько-кайзерським терором, народ вітав нас зі сльозами радості на очах. Наше військо єдналося з трудовими масами, повстанцями, і ми гнали білогвардійських недобитків, як отару овець.

Смеркало, як наш відділ під'їздив до великого села на Волині. Село славне з давніх-давен своїм паном, князем Баккартом. Це був оригінальний пан. Селяне боялися його, як огню і вірили, що князь живе у великій приязні з «нечистою силою». Тільки в дуже великій потребі з'являвся який небудь селянин на замок князя і го обов'язково з свяченим зіллям, зашитім в мішечку на шії під сорочкою. Вся служба князя була чужа привезена з далеких губернь, а двоє хлопців були навіть чорні. Люде тихцем говорили, що князь привіз їх з землі «нечистого», та що вони темні духи, які сторожать добро й життя страшного пана.

А сам князь був звичайний, розбещений роскошами пан, що шанував тільки царя та бога трошки (для форми). На Волині було в нього декілька більших маєтків. Але головні прибутки він діставав з власних цукроварень в Манджурії й Китаю. Цілими роками пропадав за кордоном і повертався все з великими збірками старовинних картин, приладдя та різних коштовних річей, зібраних з усіх кінців світа. Його замок був одним величезним музеєм і мав небувалу вартість. Манджурські та китайські робітники продавали свою тяжку працю за марну платню і своїм потом та кров'ю прикрашували замкові кімнати князя Баккарта на другому кінці світа.

Князь був гордий, як пристало на ката працюючих. Він ніколи не глянув привітним оком на нікого і ніколи не відповідав на вітання селян. Селянин був для нього безцінним волом, на якого не варто навіть плюнути з пухкого розового панського рота. Як поведився він з жінкою, дочкою і службою, ніхто не міг сказати, бо ніколи не бачив. Замок був страшною таємницею для села і всеї околиці.

Для нас князівське цінне гніздо мало велике значіння. В нас були відомості, що в замку, під проводом молододі княжни, близької подруги прогнаної царської сім'ї, працюють голосні вороги революції і кермують всею контр-революційною роботою на Україні, а навіть в Росії. В цьому дуже допомагали їм легенди про замок і замковий режим. Стороння людина не могла ні в якому

разі дістати службу в замку, а навіть переночувати. І це був може одинокий двір на Україні, якого не рушила рука оп'янілої революцією селянської маси.

Наш відділ одержав наказ негайно прибути в село і перешукати замок. Ми сподівалися накрити в ньому цілий «штаб» контр-революції, що заскочений нечайним і швидким державним переворотом, не мав змоги покинути свою «фортецю».

Від селян довідалися ми, що наше військо не було ще в селі, але були чутки, що воно вже давно пройшло вперед. На наш запит, хто живе в замку, старенький дідусь побілів, перехрестився, тремтячи, і невинно здвигуючи плечима, прошепотів:

— А бог святий знає... Бог святий знає...

Вечоріло, і нам не можна було гаяти часу. На велике здивування селян наш відділ поскакав підтюпцем до замку, що сірів за селом на тлі чорного лісу. Майже 24 години ми, не спочиваючи, їхали тяжкими, розмоклими шляхами і були так перетомлені, що ледве трималися на конях.

Під'їзджаючи широкою алеєю італійських тополь, ми станули перед замкненою брамою «страшного» замку. Частина відділу обсадила всі виходи довкола двору, а друга чекала біля воріт. На наш грюк довго ніхто не відкликався. Мертва тиша панувала довкола. Тільки недалекий ліс шумів свою монотонну пісню.

Врешті, по довгому грюканню прикладами рушниць, почули ми чийсь довгий кашель за високою брамою.

— А гей! Хто там? Відчиняй!—закричав один з нас. Тиша.

— Чуєш ти! А то розіб'ємо браму!

Знову закашляв хтось зараз же за стіною.

Ми ждали у великій нетерплячці, але ніхто не відгукався. Розлючені вояки почали гатити з усієї сили прикладами в браму. І аж тепер закричав дзвінкий — жіночий голос, повний злости й образи:

— Хто сміє?

— Відчиняй, побачиш! — відповіли наші.

— По чийому наказу? — питав той же гострий голос.

— Скажіть, хто ви? Я сама і боюсь пускати під ніч невідомих людей, — донеслося з-за брами.

— Так ми самі впустимо себе, — спокійним голосом сказав Ледяник і по хвилі додав. — Відчиняйте, а то будемо ламати двері!

Мент тиші й напруження. Нараз двічі клацнув замок і брама повільно відчинилася. Стомлені коні рушили з місця, але на воротах станула висока жінка в довгому чорному вбранню і — дивно! — У вечірніх присмерках яскраво вимальовувалась її голова з білим, як сніг волоссям.

— Ви хто такі? — спитала коротко й гостро.

— Скажемо там, — кинув Ледяник і вдарив прутом свого буланого. Жінка відступила назад, і ми в'їхали до великого подвір'я.

Неначе в сні, неначе в казці блукав я розкішними залами князівського замку. З кожного кутка дивилися божевільними очима дивні-божки з китайської порцеляни і болісно-сумно стежили за мною безсмертні грецькі постаті з білого мармору. Фаянсовий посуд заповняв заглибини в різблених стінах. Перед очима маячили дивної краси фрески, килими, зброя. Праця старинних персів, передвічних арабів, буйних бедуїнів і індіців. Твори мозолястих рук цілого світа. Твори племен і народів, яких кількадесять тисяч князів, графів і «святих отців» повернули в покірливу череду робочих волів.

Ось величезна бібліотека. Десятки — сотні тисяч томів. Дрімать людські думки, припорошені порохом в гебанових полицях. І ніхто їх не бере, ніхто не рушить рукою. А притулене до замкових мурів село живе-переживає цілі покоління в неймовірній темноті.

Страшенна ненависть і злість охопила всього мене. Я заскреготав аж до болю зубами. Динамітом висадити це все! В повітря витончену, розкішну панську культуру! Нігтями поздирати коштовні фрески! Бо на них не фарби, а кров, кров мільйонів! Кров'ю замазати чудові різьби! Кров'ю сполоскати лискучу підлогу! Заповнити оці мертвецько-тихі залі стогонами недобитих катів

і вереском повстанців, колишніх вільних рабів князівського села!!

О! Я чудово розумію тепер психологію маси! Я не дивуюся, чому наш ворог боїться так юрби. Бо юрба, це — динаміт! Вона пізнає свою кров на найкращих фресках...

Висока пані в чорному вбранню і з білим волоссям на голові стояла біля столу в просторій їдальні і чорними очима пронизувала холодного Ледяника. Це була 35-літня жінка, невродлива — навіть погана, далека родичка самого князя. Їй було страшенно ніяково стояти і відповідати на запитання Ледяника, простого чоловіка в шкіряній куртці та робітничому картузі. Вона намагалася тримати себе гордо й відважно. Та її хвилювання зраджувало переляк.

— Так ви ручаетесь головою, що в замку крім вас немає живої душі? — питав Ледяник.

— Є ще стара бабуся ключниця...

— Більше нікого?

— Більше нікого.

— Ви знаєте, що чекає вас тоді, коли ми знайдемо ще-когось?

Вона спустила вії й мовчала.

— Повісимо на першій тополі! — рівним голосом віддекламував Ледяник.

Біла пані піднесла раптово голову, зморщила чоло і прикусила долішню губу. Образив її «хам».

— Слухайте, біла княгине, — озвався з глибокого фотелю доктор Шибай, що з вибухом революції кинув свою медицину і пішов на барикади зі зброєю. — Ми запевняємо вас, що з замку не вийде протягом ночі ніяка жива істота. А ранком ми перешукаємо вашу фортецю. Присягаюсь вам, що ми вміємо шукати, тому раджу не тайти нічого...

Біла княгиня з кривою посмішкою одвернула обличчя. Допит був скінчений. Привели стару ключницю. Вона була на диво спокійна і відповідала на все, не надумуючись.

— Ціле літо сиділи в замку якісь пани, високі пани. До них приїздили різні люди. Сам князь ще весною виїхав з панею до Варшави чи до Парижу. Куди виїхали молоді пани і коли, вона не знає. Перед тижнем були ще в замку. «Ясна панна княжна» перед двома днями пропала кудись. Біла княгиня побивалася за нею цілий день і навіть плакала. Вся служба розбіглася. Вони раді, що вирвалися з замку. Більш нічого не знає і не може сказати. Має тільки велике горе. Одинокий син Ясь не повернувся з війни. А може прийде тепер? Вона кожного ранку і вечера молить з «коронкою найсвятішу матір божу з Ченстохови». Може поверне її любого Яся...

З надвору долітав гомін наших товаришів. Вони сторожили замок. Розвели серед двору ватру і грілися, а деякі варили вечерю. І серед понурої, осінньої ночі князівський замок в освітленні багаття — видавався за чарованим палацом серед непроходимої гущі.

Всі постановили не спати цілу ніч. Під прикриттям ночі в цих мурах можна сподіватися всього.

В напів-темному коридорі ми зустріли Володислава Узіка. Ходив по панських кімнатах і шукав фортеп'яну. Музикальна чеська вдача! Він до того любив фортеп'ян, що згодився б возити з собою на коні, коли б тільки він був менший.

З гамором та галасом пішли цілим гуртом шукати роялю, а радше, щоб прогаяти ніч. Відкривали двері різних кімнат і освітлювали на мить нудно-жовтим світлом воскової свічки. Кімнати фіолетні, розові й білі. Мебля розкішна, дорогоцінна і проста. На стінах полинялі і потріскані від давности портрети поважних голених людей, найбільше у військовому убранню.

Одна кімната «військова». На стінах портрети бувшого царя, цариці і царенят та історичні картини боїв. Над дверима великий, чорний, двохголовий орел в золотій короні і в авреолі зброї. В шафі де-кілька офіцерських одностроїв. Напроти писарського столу розвішана карта Європи і на ній відзначено малими прапорчиками фронт імперіялістичної війни. Білі прапорчики означають російське і французьке військо, чорні німецьке,

турецьке і болгарське. Прапорчики застряли під Тернополем і в Льотарингії.

А ось невеличка біла, як сніг, кімнатка. Білі стіни, біла мебля, біла постіль. Над ліжком де-кілька фотографій. На столику змарніла китиця жовтих троянд в розовому флаконі, дорогоцінна порожня скринька, мережана старою мозаїкою — і в чорних генабових рамках портрет царської родини в терновому вінку. Найбільшу увагу приковують до себе дві картини: одна — (на протилежній від ліжка стіні) постать молодесенької дівчинки, що раннім-ранком вийшла до річки купатися. Молоде тіло тремтить від холоду, вітер пустунець розвіває ясносяйне волоссячко, а вона — закрила малими рученятами не дозрілі груди і вагається хвилинку: чи скочити у воду, чи почекати сонечка?

А друга над ліжком. Це картина мадонни в блакитній плахті, що задивлена на свого сина, плаче. Безмірна туга на вродливому обличчі матері, а в очах і любов і журба. Маленький синок спить тихим сном біля грудей скорбної матері і навіть не чує, як на його рум'яне личко падуть тихі сльози. Він посміхається крізь сон...

Це була кімната молодої княжни.

Ми відчинили тяжкі дубові двері й увійшли до бібліотеки. Тхнуло шкірою, порохом і ще чимсь неясним, невловимим, що нагадувало дух старого, запліснілого паперу. Яке ж було наше здивування, коли ми побачили біля високих полиць нашого ж Ледяника, що зігнувшись над столом переглядав книжки. На наш гамір він підвів голову і, примружуючи очі, намагався розпізнати нас у сутінках кімнати.

— Що це ти, Ледянику, на вченого подався? — спитав хтось з гурту.

Ледяник пробурмотів щось під ніс і аж по хвилі сказав:

— А я й не знав, що на світі є такі книжки... — і спокійно перебірав грубі томи далі.

Шибай і Узік кудись вийшли, і ми без них подались в дальші кімнати.

На розкішній веранді, позолочений диким виноградом, деякі з наших в своїй розмові хотіли відтворити картину князівської забави. Ось там, в лискучій залі розливалися звуки музики, шамотіли шовки панянок. А тут, заховані в тіні винограду, відпочивали закохані (на один вечір) пари...

Було перед північчю, як до бібліотеки привели наші вартові молодого парубка, що служив до недавна на замку. Він ховався на селі, та коли почув, що в замку розсташувалися червоні, прийшов. Від нього довідалися ми, що ціле літо справді приїздили і від'їздили різні «паничі», яких називали паном полковником, капітаном, а навіть генералом. З ними все ходила і довго балакала молода княжна. Куди виїхали всі ті пани, він не знає, але що сама княжна захована певно в замку, це він знає. Він бачив перед трьома днями, як біла княгиня шепотіла щось княжні на веранді і давала чорну скриньку. Обидві увійшли до великої залі і княжна не виходила вже звідти. Він навмисне підглядав, але вона не виходила. На другий день ранком біла пані плакала і розповідала всім, що княжна десь пропала. Навіть післала службу шукати її в лісі та на селі, але служба більше не повернулася. Він радить перешукати добре замок, а птиця попаде в руки.

Ледяник видав наказ — зміцнити варті і нікому не спати.

Нашу розмову перервали дивні звуки музики. Спершу не можна було розібрати, що це за інструмент. Звуки далекі, придавлені, розколісані. Видавалося, що вириваються з-під землі, то знову, що вітер заносить їх з недалекого лісу. Раз притихали, потім зривалися гучними акордами і знов завмірали. Якось таємно і трівожно неслися вони по княжих кімнатах. Ніби викликали, ніби чарували когось. Дивна, назабутня музика серед глухої півночі в покинутих мурах. Ніби фантастична казка бабусі в дитячі літа. Проста, цікава і гарна.

Якийсь час ми всі стояли, як вкопані, і слухали ча-

рівних звуків. Навіть Ледяник підвів голову від книжок і застиг в зігнутій поставі.

Зойкнули — застогнали останні акорди і німа тиша заповнила всі кімнати.

— Хто грав? Де? — питали ми один одного і озиралися довкола залі.

— Деся близько, за стіною. Тільки де саме?

За чорною книжною полицею щось грюкнуло і з-за неї вихилилася мала постать короткозорого Шибая.

— Братва! Ви тут? А ми з Узіком насичуємо спражену душу музикою. І грає ж гад! Ось — чуєте? Буря! Громи! Бетговен!

Ми не встигли й розпитати, де грає Володислав, як знову застигли, прислухаючись. Шибай махнув на нас рукою і на вишиньках пішов поза чорну полицю. Ми за ним.

За бібліотекою, в самому кутку, були непомітні, врізані в стіну, двері, потім темний коридорчик і невеличка, вся чорна кімната. Чорні стіни, чорні канапи, чорне меблі, чорний фортеп'ян. Тільки над самим фортеп'яном, на малій полиці, білів людський череп. Вгорі, під самою стелею, виднілися малі віконця в заглибинах товстого муру.

Щось таємне, дивне і разом поважне наповняло цю дивну кімнату. Щось неясне, божевільне і тяжке. Що саме — ніхто не знав. І по правді сказати — по мойому тілі пробігли мурашки. Не з переляку, не з дива, а з тої таємничости, що наповняла чорну домовину — кімнату. І всі ми, якось ніяково почували себе в ній.

Тільки один Ледяник оглянув стіни і обстановку, сплюнув на бік, муркнув під ніс на знак здивування: «фу ти чорт!» — і сів байдужо на чорне крісло.

Володислав Узік, ніби відчуючи, що його музика заважає нашому здивуванню, перестав грати.

— Що ж, товариші? і смішно і дивно. Правда? — спитав він, повертаючись від фортеп'яну на рухомому стільці.

— І була комусь охота ховатися в таку домовину, — промовив хтось за мною.

— Панські забаганки. Плоди роскоші, — мурчав Ледяник.

— Забаганки, як забаганки, — озвався Узік, повертаючись до Ледяника з такою міною, ніби це не повинна для нього. — Я високо цію того, хто заховувався в цій чорній кімнаті і шукав розради та забуття далеко від людей і життя. В нас на заході...

— Товариші! — перервав Узіка Шибай. Ось цей череп був колись живий, тобто, я хотів сказати, що він був головою, котра думала, хиталася. Було обличчя, що смутилося і сміялося. Були очі...

— Невже це правдивий череп? — питав хтось з гурту.

Шибай оглядав округлу білу кість в руках і його мала постать, при жовтому світлі на тлі чорної стіни, видавалася чимсь незвичайним і далеким від життя.

— Череп жінки, — промовив по хвилі. — Молодої жінки...

Чомусь ніхто в цій хвилі не ворухнувся з місця. Тільки один Ледяник зашарудів своєю шкіряною курткою, підійшов до Шибая, взяв у руки череп і почав уважно розглядати.

— Молодої жінки, кажеш... Гм...

Він перевернув череп і на худому обличчі блиснула ледве помітна усмішка.

— Ви знаєте, з цього черепу можна зробити прекрасну цукорницю — додав по хвилі і засміявся. Та сміх його був якийсь деревляний, неприродний і видавалося, що Ледяник в наших очах хотів навмисне бути оригінальним. Тому й сміявся.

Я озирнувся по товаришах — і дивно! На обличчях всіх мені видалася одинакова-дивна — усмішка. Усмішка неприємного почування, болю і ще чогось неясного, жалісного. Усмішка, що застигла і не роспливалася.

Мене цілого охопило ніколи небувале почування. Легке тремтіння і шум в голові. Я почував, що поглиблюють, а по тілі спливає солодка, лінива втома. Механічно опустився на поруччя вольтерівського крісла і понурився в ньому, ніби по важкій фізичній праці.

Прикру мовчанку перервав знову Ледяник.

— Ех, баби ви, баби, та й годі! — сказав піднесеним голосом і почав проходжуватись тяжкими кроками по чорних килимах — Побачили череп і опустили поси. Революціонери! Фу ти чорт! Мокрі кури — ось що!

І він ще довго мурчав сердито під ніс проходяючись поважно, грузно.

Шибай поставив череп на давнє місце і сів спершись на фортеп'ян.

Узік виногато глипнув на Ледяника і повернувся до клявіш. Інші товариші намагалися тримати голови високо, бути байдужими, кашляли і курили багато.

— Північ минула, братва,—так давай заграємо нашій панні баркаролу,—крикнув Узік і вдарив перші акорди.

— Баркаролу! Баркаролу! — піби чекали на це, крикнуло відразу декілька голосів і в кімнаті заметушились, ожили.

— Баркаролу! Баркаролу нашій панні! — кричав хтось над моїм ухом.

А я сидів з похиленою головою в глибокому кріслі і всіми силами намагався пізнати себе. Що сталося зі мною? Чому так тяжко піднімаються груди? Ну так ясно ж! Кілька ночей не спав, товкся мокрий і перемерзлий на коняці... Звичайно втома... Спати хочеться... До того цей замок і череп. Таємниці, несподіванки. Що за таємниці? Божки, розкішні кімнати, килими, картини і біла княгиня? Фу ти чорт, як каже Ледяник: баба та й годі!

Ну, череп... Чи один череп бачив я? А скільки власною рукою росторощив їх? З усеї сили прикладом рушниць, аж мозок оприскував мене. Ось, хоч би там — на барикадах київських вулиць... Або...

...Що? Баркарола? О! Чую, чую! Хлюпоче вода, б'ються весла...

...Пливем, пливем...

Пливем, пливем...

Звідки ця пісня? Зараз, зараз...

...А вітер все за на-а-а-ми —

За на-а-а-ми...

Так, так... Що за розкіш!

...Пливем, пливем...

Пливем, пливем...

Куди пливем? В місяшному сяйві води срібні...
Гойдаються хвилі, гойдається човен... А вітер все за
на-а-ми, за на-а-ми... А вона біля мене... Вона...
Хто вона? Вона!...

Так, так!

...Пливем, пливем...

А вітер все за на-а-ми,

За на-а-ми...

Я підвів голову і п'яний від розколисаних, ніжних
звуків запримітив, що гойдаюся в глибокому кріслі. Ми-
моволі кинув очима на череп на темному тлі стіни — і
щось далеке, давнє й знайоме пригадалося мені. Що
саме? Ну що? Не тямлю. Щось знайоме, рідне і таке
далеке.

Так-так... Срібні води, срібний місяць, я і вона...

Ось той череп, що вибалушив на мене свої чорні
ями колись очей. І та чорна прогалина, де був ніс. І
вишкірені зуби... Бррр...

Ось де віч-на-віч — смерть і життя! Мертвий череп
і живі люде. Життя і звичайний кінець його. Одна голо-
ва... ні, не голова, а білий череп — кість. А колись це
була може чудова голівка. Чорне волоссячко і обов'яз-
ково блакитні очі. Так! Блакитні очі! Як блакить неба.
І оксамитне — м'ягке личко... А дві низки зубів, що
блищать, прикривали тонкі губи...

А зараз це все — тільки одна кість. Мертва кість.
Білий череп, темні ями очей і носа, і вишкірені зуби...

А колись вона, оця голівка, любила так слухати му-
зику, сміятися, зітхати. Колись може такі самі молоді
люде, як ми, пропадали за нею і мріяли про один —
єдиний поцілунок тонких губ... А зараз — ось маєш!
На! Цілуй, скільки хочеш! Можна кожному... Ха-ха-
ха-ха...

І хто вона? Звідки?

Таємниця таємниць.

Для неї баркарола. Що за іронія! Ха-ха-ха-ха... За-каменілі в нас серця. Жорстокі ми і грубі...

...Пливем, плывем...

Пливем, плывем...

Так, так, Володиславе! Росколисуй — дужче, ще дужче...

Щоб буря звіялася, щоб човен кидала...

Бо ми...

Пливем, плывем, плывем...

А вітер все за на-а-а-ми —

За на-а-а-ми,

За на-а-ми...

Так, так, Узіку! О, як я люблю тебе за ці ніжні звуки. Росколисуй ще дужче, ще дужче! До серця глибше! Так-так... Так-так... Бо ми плывем...

Не знаю, як довго сидів я похилений в своєму кріслі, заколисаний баркаролою. Знаю тільки, що, як я підвів голову, в чорній кімнаті було тихо. Але голова була така тяжка, що я не в силі був здержати її й схилив знову. Через якийсь час розбудив мене з задуми підозрілий шепіт. Я повільно підвів голову і прислухався. Мої очі зупинилися на восковій свічці біля фортеп'яну. Потім — потім мимоволі я глянув на череп. І мені видалося, що в його темних ямах очей блиснули вогники. По тілі блискавкою пролетіли мурашки, і серце забилося хутко, трівожно. Хотів підвестися, але тіло не слухало. А череп тихо грюкнув на полиці, і я виразно побачив, що він піднімається до гори. Кудись понад полицю, під стелю. Я закрив очі.

Небувалий, божевільний переляк охопив мене ціпко і я перший раз в життю почув себе безсилим, безпорадним і страшенним боягузом. Спершу думав, що це сон і відкрив очі, щоб розбудитися, перестати мучитись. І широко, як тільки можна було, відкрив їх, та глипнув на череп. Глипнув і задеревів. Черепа на полиці вже не було, а замість нього спускалася на фортеп'ян жива дівчина, в білому — довгому убранню. Я виразно бачив її малі ноги, що шукали опори. Потім її струнку постать і прекрасне обличчя вповите глибоким смутком. Довге—

чорне волосся роспливалося по плечах, а блакитні, (тямлю добре!) блакитні очі, нерухомі, кам'яні, — дивилися просто на мене. Вона станула на покривалі фортеп'яну, зітхнула, протягла руки, ніби будилася зі сну і знову глянула на мене.

Я чув, що холодний піт облив мене цілого і що я тремтю. Тямлю, що права нога моя первово підсакувала і від неї рипіло вольтерське крісло.

Таємна дівчина похитала головою, потім порушила губами. Цікаво, що всі її рухи я швидко бачив і аж по хвилі пізнавав. Вона хитала головою, і я бачив це, але аж пізніше моя свідомість схоплювала й розуміла цей рух. Очі бачили, — свідомість спізнювалася.

Уста дівчини заворушилися. По хвилі тільки зрозумів, що уста ворухатися. Зовсім так, ніби в темну ніч ви бачите вибух гармати. Спершу тільки вогонь, а пізніше гуркіт.

До моїх вух долетів тихий — придавлений голос.

— Ти тут? А я чекала на тебе...

І вона тихо, нечутно сіла на краєчку фортеп'яна. Прекрасне обличчя було все ще кам'яне, без найменшого здригання м'язів.

— Я чекала на тебе цілими роками. І ти прийшов. Я знала, що ти прийдеш... — півшепотом говорила вона і її голос аж тоді доходив до мене, як уста переставали ворухитися.

— Ти боїшся, правда? — питала і не зводила з мене своїх блакитних, застиглих очей.

Я мовчав. Хотів був спитати, хто вона така, та не міг видобути слова.

— Слухай, — говорила, не рухаючись з місця. — Я перш за все хочу подякувати тобі за те, що ти один не сміявся з мене: Ти один не сміявся... Хоч я така ж, як ви всі. І в мене колись палало серце любов'ю до нещасних і голодних. І я колись кидалася в пекельну боротьбу. Так, як ви всі зараз. Та ти не вір. Не вір в те, у що ти зараз віриш. Розумієш. Не було і не буде на світі того, чого ви хочете. Бо життя це — ярмарок. Хто дасть більше, той купить. Хто захоче, — знищить його. І не-

має на світі людей. Є тільки коadlo. Погане двоноге коadlo найпідліших сотворінь. Розумієш? Всі ті, за долю яких ви боретесь, задавлять вас. Задуть. Чуєш? Втоплять у вашій власній крові. Продадуть.

Я знаю. Я боролася теж. І впала в борні. І моє тіло огризали собаки на парижських вулицях. Потім мою голову, тільки голову, взяли на ярмарок і продали. І голова моя мандрувала. Переходила з рук до рук, аж опинилася тут.

Я тобі кажу: всі ваші голови, ваші білі черепи складають ще в музеях і вороги ваші показуватимуть їх вашим дітям, як пам'ятки кривавої розправи над збунтованим бидлом. Чуєш? «І твою голову!»

Вона говорила далі, та я вже не слухав. За час її мови прийшов до себе, намагався всіма силами переконати себе, що це сон, не дійсність. Я пробував кричати, та голос не виходив з мене. Хотів підвестись, але тіло було мертве. Мимовільно підніс руку, щоб протерти очі. І права рука піднеслася.

— Ти не віриш мені? — питала дивна дівчина. Я знаю, ти не віриш. Я бачу твої думки. Ти хочеш стріляти? Стрілай! Тільки, коли навіть ти будеш стріляти в мене, то хто ж не буде?

Я швидко вхопився за револьвера і вимірив у неї. Хвилинка напруження. Дівчина без найменшого руху прошепотіла:

— Тільки мірай в голову. Просто в голову.

Я стрільнув і спустив руки. Неначе тяжкий камінь впав з моїх грудей. Вже хотів підвести голову, щоб глянути на фортеп'ян, як чийсь міцні руки схопили мене за рамена. І я рванувся з усеї сили вперед.

— Ідіот! Що з тобою? — почув я різкий голос Ледяника.

— Заберіть револьвер, а то він нас постріляє, — кричав хтось над самим ухом.

Я ростулив очі і випростався.

— Що з тобою? — питали всі.

— В кого стріляв?

— Вона! Вона! Ось тут! — крикнув я і кинувся до фортеп'яну.

Мене знов схопили і силою повалили на землю.

Я бачив і Ледяника, і Узіка і інших товаришів, та все це ніби у сні. В грудях щось душило, а очі мої видавалися величезними очима передпотопної звірюки.

Коли я підвівся на руки, біля мене крутився з намоченим в холодній воді шматтям Ледяник. Шибай тримав мені руку і спокійним голосом пояснював здивованим товаришам:

— Звичайна втома і нервове росторсання.

За допомогою Узіка я підвівся на рівні ноги і протер очі.

— Дурацький сон, — прошепотів і мимоволі глянув на чорну поличку, де був череп. Глянув і — знов мороз перебіг по тілі. Череп був росторощений на двоє. Одна половина лежала на давньому місці, друга на фортеп'яні. В чорній стіні над поличкою білів знак від моєї кулі.

На дворі світало, як я вийшов на широку веранду дихнути свіжим повітрям. Було тихо, вохко і лячно. Я прохажувався хуткими кроками, прислухався до шелесту сухого листя дикого винограду і намагався відтворити картину мого сну. І чи це справді був сон? Я переконаний, що сон, і всі так думають.

* * *

Всі наші пошукування були даремні. Ми перешукали з великою старанністю всі кімнати замку, і навіть пивниці й обору. Біла княгиня ходила за нами слідом і не переставала запевнювати, що княжни в замку немає. При цих словах вона все втирала білою хустинкою очі.

Ледяник був спокійний, але скроні йому тремтіли. Він морщив чоло і думав щось.

Коли ми переходили великим подвір'ям з обори до замку, до нас підійшов парубок, що в ночі прийшов з села, глянув боком на білу княгиню і шепнув щось

Ледяникові. Той ще більше зморщив чоло і похитав головою.

— Тепер поведіть нас на горище. — сказав він в сінях до білої пані.

— В мене немає ключів, я зараз принесу, — слабим голосом відповіла вона і її обличчя ще більше зблідло, а губи непомітно затремтіли.

— В кого ключі? — питав гостро Ледяник.

— В моїй кімнаті, — була тиха відповідь.

Узик з старою ключницею пішли по ключі.

Горище було закидане старими списаними бухгалтерськими книгами, в'язками газет, рамами, старими меблями й лахміттям.

Ми уважно перешукали кожний куток та вистукували стіни. Але нічого підозрілого не знайшли.

Нараз Ледяник позвав білу княгиню до себе. Він при допомозі парубка відкидав старі меблі й лахміття від стіни кутової башти і пробував запорошені та забиті невеличкі двері.

— Тут що? — спитав коротко і зміряв грізно княгиню.

— Не знаю. Я ніколи тут не була, — відповіла вона, не дивлячись на нього.

Принесли сокири і почали відбивати двері.

Нараз біла княгиня захиталася, ще більше побіліла і впала.

Mon dieu, mon dieu!)* — престогнала і затіпалась в голосних риданнях.

— Бийте двері! — крикнув Ледяник і в його очах блиснув огонь.

Сокири загрюкали з такою силою, що аж біле вапно сипалося з стіни. Ледяник відривав дошки і з його руки текла кров.

Порох, грюкіт, тяжкі віддихи людей і ридання білої пані наповняли горище.

Дошки виломані. Ось Ледяник відриває останню. Вже видніється світло — там кімната. Кілька това-

*) По французькому значить: Боже мій, боже мій!

ришів кидаються до середини. Нараз крик де-кількох голосів, потім вистріл і знову крик.

— *Princesse!* *) — не своїм голосом закричала біла княгиня і почала кусати руки.

Я кинувся до дверей і побачив таку картину. В малій — напівтемній кімнатці, низькій, запорошеній і порожній, Ледяник і Узік боролися з кимсь на землі, застеленій соломою. Біля порога Шибай розривав одяг Воронова, раненого в праве плече і перевивав відірваним рукавом рану.

Потім все втихло. Я чув тільки, як Ледяник задиханим, але грізним голосом крикнув:

— Відвести в долину обох і тримати за міцною охроною! Узік відповідає за них.

Я поміг зійти раненому Воронову на долину і з цікавості почекав на Ледяника у вітальні. За хвилю привели білу княгиню і молоду княжну. Я глипнув і остовпів. І нервова мурашка розпливлася по всьому тілу. Замість княжни, побачив перед собою таємну дівчину, що з'явилася мені в ночі в чорній кімнаті. Вона глянула на мене холодними блакитними очима, та я не витримав її погляду і безсило впав в глибокий фотель.

Ще того дня наш відділ з арештованими прибув до найближчого губерньського міста.

Суд був короткий і прилюдний. Знайдені в башті документи і переписка з «великими князями» та відомими ворогами революції, ясно висвітлили всю роботу 26-літньої красуні — княжни. Вона сама призналася до всього.

І революційний трибунал засудив її до найвищої кари: розстрілу. А білу княгиню за обман на два роки примусової праці.

Засуджені по перечитанню присуду зайшлися голосними риданнями.

*) Княжна.

Вже вечоріло, коли я прийшов до тюрми на контроль варті. Узік, що був в той день начальником, розповідав мені, що засуджена княжна не приймає ніяких харчів, постійно плаче і просить кожного вартового покликати до неї начальника.

Я позамислився. Нестримне бажання побачити ще раз княжну, охопило мене цілого: на другий день мав бути виконаний присуд. І я згодився піти з Узіком до її камери.

Як тільки ми вступили, вона схопилась з ліжка і хвилинку дивилась на нас своїми чудовими очима. Мені в тій хвилі пригадалася фантастична постать дівчини зі сну, і я (щоб забути) силюваним — різким голосом спитав:

— Чого вам треба від нас?

Княжна склала руки, як до молитви, і, здержуючи ридання, прошепотіла:

— Помилювання. Більше не буду...

А я дивлячись на неї, думав: Чи вона, чи не вона була тоді в ночі в чорній кімнаті? І чому саме її обличчя бачив я? Чи це був сон, чи дійсність?

Узік пояснив, що її доля вирішена і присуд замінений не може бути.

Вона впала на ліжко і схопила чорневолося руками.

А ми вийшли з камери.

— — — — —
Того вечора я був неспокійний. Правда, я мовчав, але Ледяник, що жив зі мною на одній квартирі, запримітив це і радив лягти в ліжко. Та мені не хотілося спати. Я довго писав свій щоденник, а потім читав де-що. Ледяник безустанку палив люльку і чистив зброю.

Було коло півночі, як до нас вбіг задиханий вартовий і подав записку.

Узік писав:

— «Перед хвилиною я перевіряв варті. Біля камери засудженої княжни не знайшов нікого. Ключ був у дверях. Я заглянув крізь віконце і побачив вартового Довбана, що намагався повалити засуджену на постіль. Двері я замкнув. Чекаю на твоє розпорядження».

Ледяник перечитав записку і зморщив чоло. І я в перше побачив його блідого, аж синього. Його руки і коротка люлька в зубах тряслися. Та це була коротка хвиля. Він випростався, потер чоло, вхопив куртку і почав одягатися.

— Одягайся і набий рушницю, — сказав до мене глухо і якимось дивно. Голос Ледяника, такий відомий мені від двох років, був тепер чужим, незаним і далеким. Ніби це говорив хтось інший, а не він.

По дорозі до тюрми я намагавсь пригадати собі, хто такий вартовий Довбан і ніяк не міг. Ледяник видно думав те саме, бо врешті обізався.

— А знаєш, та худоба Довбан, це ж той парубок з замку, що прийшов до нас в ночі. Тямиш?

Я притакнув. Справді! Це був той самий парубок, що запевняв про сховок княжни в замку, а потім прилучився до нашого відділу. Що за дивна вдача! Що хотів він довести своїм негідним вчинком? І що хоче зробити з ним Ледяник?

— — — — —

З Узіком ми підійшли до камери. Ледяник оглянув свою рушницю, потім змірив мене суворими очима і процідив:

— Увійдеш — міряй в одного з них...

Відчинили двері. В ясному електричному світлі стояли дві постаті, оперті на стіну: розхрістана княжна і такий же Довбан.

Ледяник підвів до ока рушницю і муркнув:

— Ціляй!

І я виміряв.

Грюкнуло два вистріли.

Впало без зойку двоє тіл.

Княжка і Довбан.

Але я не тямлю, кого з них поцілила моя куля...

Святошинська санаторія, липень 1921.

НА КОНГРЕС.

Смеркало.

В повітрі задушливо й тихо. Фронт замовк. Стомився за день. Відносять ранених, приносять харчі. І так кожного дня.

Подуло холодом від ріки. Що за розкіш! Роспирайтеся задихані груди!

Нараз — пік — пак. Вистріл. Крики. І знову вистріл.

Пік — пак. Пік — пак. Пік — пак.

Чи новий наступ?

Фронт ожив. Тисячі очей і тисячі дул виглянули з окопів.

За рікою все ще стріляли й кричали.

Потім роспилились у присмерках. І крики. І вистріли. І люде.

А виплила чорна, згорблена постать. Перед нашими окопами.

— Стій! Хто йде?

— Свій.

Перескочив рівчак і впав до окопу. Задиханий. Мокрий. Окрівавлений.

— Хто? Куди?

По хвилі підвівся, обтер криваву дряпанину на чолі і почав роздягатися.

— Боюся, щоб не замокло — сказав чужим акцентом і розірвав рукав блюзи. Потім витяг звідти білі платки, записані дрібно хемічним олівцем.

Резолюції комуністичних партій Америки, Франції, Болгарії, Сербії, — пояснив розстелючи на траві намоклі платки.

— Я — болгарський робітник, Марко Войновіч. Делегат на конгрес III-тього Інтернаціоналу в Москву.

— У вас кров на чолі.

— Кров? Нічого. Добре, що по цьому боці. Між своїми. Дайте їсти. Два ні просидів в комишах без шматка хліба. А кров — дурниця. Засохне.

Над Случем, у квітні 1920 року.

СУД.

(У р и в о к).

— Мамо! Ма-а-а-мо! Чуєте?

— А що, дитино?

— Вже дзвонять на сходку.

— Скарай їх божа сила... Замучать. Уб'ють. Дитинко моя, горенько моє...

Тай застогнала на постілі. Протяжно, дико. Ридання, прокльони і стогін зливалися в одно, і по хаті гасало уриване, хрипле гудіння.

Варка припала до матері і втихомирювала.

— Не дзвонять, мамусю, мені причулось. Ой не плачте, ой... — і не докінчила. Схилила ясну голову на запалі груди матері, та й залилась слізьми.

А по селі стелився грізний гомін дзвону і сонечко сміялось на крисатих соняшниках.

* * *

Бійка счинилась вчора над вечір. На сільській сходці Гордій Титаренко, що приїхав недавно з губернії, сказав, що настала вже влада бідних, та що багаті своє відпанували.

— «Не буде більше багатіїв і бідних! Всі рівні, бо всі люде. Дукарську землю поділимо поміж бідних, бо такий закон. В містах фабрики віддали робітникам, а в селах землю біднякам. Багаті зрівнюються з бідними, але влада не буде вже в руках багатів. Настав такий час, що й біднота запанувала!»

І загула Федорівська біднота. Закричала радісно Титаренчиха. А Титаренко далі своє:

— Ви — каже до сільського старости Мазуренка — більше не староста. Сьогодні ще виберемо комітет і ви віддасте йому печать...

Затихла на ці слова громада. І бідні, і багаті впились очима в Мазуренка. А Мазуренко червоний від сорому і образи випростався, закашляв і повільно підійшов до Гордія.

— Такий закон кажеш? — просичав злісно.

— Такий закон... — сміливо відповідав Гордій.

— А хто його написав?

— Революція.

— Так ось тобі печать! — гримнув Мазуренко і з усеї сили вдарив рукою Гордія. Впав Гордій на землю, а громада подалась і заметушилась. Без крику багаті обступили Мазуренка, а бідні Титаренка. І тільки дивились одні на одних. А від ненависти тремтіли. Повільно підступали стіна до стіни, а як закрівавлений Гордій зближився до Мазуренка, багаті кинулись на бідних.

— Голота! Голодранці! Бий їх! — кричали і замахали палицями.

Счинилась бійка. Крівава, вперта. Навіть діти кидали камінням і бились поміж себе: багачькі з бідними. Повалили багаті Титаренка, та й почали топтати ногами. Заревіли бідні і кинулись рятувати. Впав і Мазуренко з розваленою головою. На дзвіниці загудів дзвін. Не подавались бідні, не подавались і багаті. Били себе камінням і палицями, кусались і тягали за чуба. Падали одні і другі, і вставали, і кричали, і ще з більшою ненавистю розбивали одні — одним голови. Та надбігли з села парубки. Побачили закровавленого Мазуренка і кинулися на бідних. Не витримали бідняки, — розскачались. Тільки один безногий Юрко Панчишин сидів і відбивався своїми милицями. Але й його повалили.

З боку стояли жінки і ломили руки. На майдані валялись в крові побиті і їхній стогін розпливався з ве-

чірнім туманом. Бідні розбіглися, а багаті підняли Мазуренка і повели до села. А багацькі парубки потягли напів-живого Титаренка і Панчишиного Юрка та й кинули у волосну холодну.

* * *

Цілу ніч, до білого ранку, в хаті Мазуренка радились багаті. Радили і пили. Мазуренко сидів з перев'язаною головою на постілі і тільки потакував на крики. Над ранком рішили скликати суд і присудити Титаренка з бідними. Суд мусить бачити ціле село, від дітей до дідів. Хто не піде, того силою з хати.

Та й запили свою постанову і закусили салом.

* * *

— Варко! В-а-арко!

— Що, матусю!

— Ще не ведуть?

Варка дивиться у вікно і мовчить.

— Варко? Не ведуть?

— Повели, матусю... — прошепотіла крізь сльози і вдивилася на хвору — безпомічну матір.

— Йди, йди, Варко, туди. Проси, моли, може помилують. Впади до ніг Мазуренчисі. Таж вона хрестна мати Гордія. Боже, боже! Уб'ють дитину...

І знову заридала.

А Варка вибігла з хати, і ясне сонечко привітало її усміхом, а крисаті соняшники захитались привітно біля тину. Та вона не бачила. Стрілою метнулася на майдан.

* * *

Багаті стояли з кійками і рушницями горді і п'яні. А з бідних нікого, тільки жіноцтво. Сумне і біле, як багацьке полотно. Обірвана дітвора ховалась за спідниці зажурених матерів і боязко глипала на грізних багатів. Було тихо, тільки дехто по перепитій ночі сплювував в бік і гикав.

— Несуть! — прошепотіли жінки і повернулись до

села. Глянули й багаті, та й закліпали від нетерплячки п'яні очі, заморгали вуса, затремтіли руки.

З села несли парубки в рядах побитого Гордія і Юрка. Як хотіли спочити, то кидали ними на землю так, що аж гомін розходився.

Відвернувся Мазуренко і гостро озвався до жінок бідноти:

— А де ж ваші славні чоловіки? Ні один не прийшов. Чи не побігли до міста кликати підмогу? Ге-ге! Герої!...

І на ці слова п'яними голосами зареготався багачський гурт.

— Пішли жалітися!

— Ловити зайців в поле!

— Ха-ха-ха! А вчора вже землю ділили! ...

— Та й поділили! Хе-хе-хе...

— Голота! Голодранці!

— Немає й сорочки, а хоче влади...

— Панчишиному Юркові печать... Старостою його...

— Хе-хе-хе... Ха-ха-ха...

І сміялися аж хиталися, аж очі заходили сльозами.

Принесли парубки Гордія й Юрка, тай кинули перед Мазуренком. Глянули багаті і прикусили губи. Глянули жінки і відвернулись. А діти в плач.

На сірих ряднах лежав Гордій, весь в крові, запухлий і не пізнати було, чи дихає він, чи ні. А Юрко Панчишин з вибитим оком і засохлим в крові волоссям ледве підвівся, сів, глянув на Мазуренка і крива усмішка скорчила йому жовте обличчя.

— Суд? — прошепотів. О, прокляті! — і похилив безсило голову на груди.

Закашляв Мазуренко, вдарив об суху землю пальцею і промовив.

— Панове громадо! Счинився бунт. В білий день хотіли ограбувати нашу працю...

— Наші мозолі! — крикнув хтось з гурту.

— Наші мозолі. Всі ті голодранці, котрих ми стільки літ кормили, хотіли забрати нашу землю і панувати над нами. Ми, хазяї, не можемо допустити до цього...

— Не сміємо! Не дозволимо! — закричали з юрби.

— Оцей босяк Титаренко — кричав Мазуренко — підняв голоту проти села і вів її на грабіж. Він навіть зважився при всіх образити мене, владу! Другий босяк — дармоїд, Юрко Панчишин, розбивав заслуженим людям голови. Що зробити з ними, скажіть самі. Я, ваш староста, віддаю вам їх в руки. Це мій обов'язок і закон каже мені покарати грабіжників. Та я не берусь за це діло. Судіть самі.

— Забити, забити їх! — кричали багаті.

— Хай знають нас! Убити!

Крізь натовп пробрався мірошник Заболотний і задихано забелькотів.

— Па... па... панове громадо! Так сказать бунт! Не шутка! І в місті бунт. Значить немає влади, а в нас вона є. Ось як! Значить — бунтарів треба покарати. Моя рада, щоб всю голоту, але вона розбіглася. Як прийде, покараємо. А цих двох — негайно. Значить Юрка Панчишина за «наміреніє убійства мірних граждан» — пристрелити. А головного ватажка голоти Гордія Титаренка — в землю. Значить, хотів землі — дати йому. Щоб найвся до схочу. Ось як! Живцем в землю...

— Слава! Живцем в землю — заревіли врадувані багаті і аж подались наперед.

— Хотів землі, так дати!

— Чому ні? Дамо сукиному синові!

— Хай знає наше добре серце. В «земельний комітет» його!...

— Правильно, куме! Йй-богу, правильно...

Та нараз юрба втихла. З-поміж жінок вибігла розхрістана Варка і кинулась з вереском до Мазуренка.

— Дядечку! Голубчику! Не вбивайте Гордія. Він один в нас. Мати хвора. Дядечку, голубчику...

І цілувала його запорошені чоботи, і обнімала йому ноги.

— Заберіть! — крикнув Мазуренко і почервонів.

Варку відтягнули в бік і кинули між жінок. А жінки втирали очі і хлипали...

— Розступіться, починаємо! — закричав мірошник.

Він підступив до Юрка Панчишина, підняв його голову і, присівши біля нього, сказав:

— Ну, Юрку, прощайся з світом. Заробив — маєш. Ти, так сказати, військова людина. Був на війні, смерті не боїшся...

— Та ж ти, Павле, мій кум... — прошепотів Юрко.

— Був кумом, дурню! — крикнув мірошник. Хрестися і молишся...

Юрко хотів плюнути, але слина потекла по бороді і скотилася на волохату руку мірошника.

— Хрестися, Юрку! — закричав ще раз мірошник і підвівся на ноги.

Та Юрко похилив голову і мовчав.

— Не хоче, сукин син. Безувір! Стріляй так! крикнув Мазуренко.

— Господи, допоможи — прошепотів мірошник, змірив рушницю в груди Юрка і глянув на натовп.

Мертва тиша. Стоять багачі і дивляться на мірошника, а всі білі — білі. Тільки жінки сховали обличчя в фартушки і придавлено ридають. А діти таки в голос розревілись.

Махнув Мазуренко рукою і — грюкнув вистріл. Закурився димок біля Юрка, скрикнули жінки й діти, відступив мірошник на бік, скинув з голови шапку та й перехрестився. За ним юрба. А Юрко лежав на рядні такий самий, як був, тільки свіжа кров багрила сорочку.

— Другий! — гримнув Мазуренко.

Принесли парубки лопати й почали копати яму. Заметушився, застогнав на рядні Гордій Титаренко і повільно підвівся на одну руку. З-поміж жінок вирвалася Варка і кинулася до нього.

— Гордійчику! — крикнула. І більше ні слова. Сльози й ридання здавили в горлі.

Він притулив її ясну голову до закріпавленого лиця і мовчав. Але тіло тремтіло.

— Поклонися матері, Варко, — шепотів. Я вміраю за правду. Не кленіть мене... — і хотів поцілувати її в голову, але захитався і впав безсило на землю. Варка припала до нього і сльози її розмочували присохлу кров.

— Гордійчику наш, братіку коханий! І за віщо? За віщо? — питала крізь плач, але ніхто не відповідав їй.

Жінки поодвертались і, захлипуючись, побігли на село. Тільки стара Мазуренчиха підійшла, взяла за руку Варку і силою потягла за собою.

По майдані розлягався роспучливий плач Варки, а здивовані пастухи, що гнали з поля худобу, бігли, цікаві, на майдан і не знали, чого так плачуть жінки...

Підняв сам Мазуренко Гордія і запитав:

— Признаєшся, що заслужив кару?

Мовчить Гордій.

— Признаєшся! Кажи!

Відкрив мокрі очі Гордій, глянув на Мазуренка і слабим — рівним голосом відповів:

— Мене сьогодні, а тебе завтра...

— Беріть! — крикнув люто Мазуренко.

Схватили парубки Гордія і, як велику каменюку, кинули в яму.

— Засипайте!

Зашаруділи лопати. Покотилися в яму перші грудки землі. І якось протяжно-глибоко застогнав Гордій. Один — однісенький. Якби хотів останній раз зітхнути...

Багачі руками й ногами насипали землю. А як зрівняли яму з майданом, то Мазуренко поважно став на ній, оглянув всіх, плюнув і пішов похитуючись на село. За ним вдоволена юрба.

Парубки топтали ногами свіжу землю, підтанцювали і п'яними голосами кричали на все горло:

— Їж, їж вдався! Господи, помилу-у-у-й-й-й!...

Але, як йшли до села, то чомусь озиралися на майдан. Де-яким причувалося, що з-під землі добувається протяжний стогін Гордія і плазує слідом за ними. Та на майдані було тихо й безлюдно. Тільки Панчишин

Юрко лежав на давньому місці і рої мух впивалися його свіжою кров'ю.

* * *

— Мамо! Ма-а-а-мо! Убили прокляті! Закопали живим в землю! Ма-а-а-мо! Немає Гордійчика нашого... Мамо!

Але мама лежала спокійно на постелі і не відкликала. На її зморщеному обличчі застиг безмірний біль. Схватила Варка руки матері і — відскочила: руки були холодні.

Вибігла з хати, скрикнула і впала за порогом. Ніхто не прийшов до неї. Тільки сонечко засміялося на її ясній головці і сумно захиталися стрункі соняшники біля тину.

Зінчинківка на Київщині, в березні 1922 р.

ОБЛОГА МІСТА.

I.

Загули трівожно в-останнє фабричні гудки. Ахнули ще раз машини, замихтіли широкі паси, зацокотіло болісно залізо, заскреготали огидно колеса, і все втихло. Задрімали заводи. А їхні діти, чорні, замурзані з вереском виплинули повинню на вулицю.

Місто — не місто, а базар. Не торгують, не купують, а кричать. Так дивно. Був лад і спокій, а стало пекло. І чому?

Торохкотять залізні засови крамниць і довгими хвостами сунуть товсті перекупки до божого храму. Гудуть дзвони, гудуть тужно, а бога не видно. Пузаті дармоїди благословляють обліплених жиром православних християн і молять на голос всевишнього про помилування. А в душі думають: пропало наше золото...

На лискучих колясках женуться бліді — перелякані пани і наганяють візників.

— Швидче! Швидче!

— Куди ж?

— Туди, де безпечно!

— Всюди однаково пане.

— О, будь ти проклятий! Поганяй!

А там, де червоніють казарми, — тихо і спокійно, хоч від люду чорно.

— Салдати! — кричить підстаркуватий генерал. — Діти мої! Воювали німця, завоюємо й їх запродавців. Ми...

Та не докінчив. На смітник вискочив сухенький чоловічок, розірвав сіру гімнастюрку і докінчив.

— Ми є ми! Хто не з нами, той проти нас! Товариші! Там на вулицях наші брати — ми з ними! Смерть генералам!

— Смерть генералам! — заревіла тисячна юрба.

Мигнуло бліде обличчя колись грізного командіра і сховалось під тисячма чоботами. Сіра маса виплинула на вулицю.

— Ур-р-а-а-а! Хай живе революція!

Реве місто, аж стогне. Росперезалася свобода і гуляє, як п'яний дядько. Немає одиниць, є тисячі. Всі однакові. Серця б'ються в один лад: раз-два-три. Раз-два-три. Без команди. Команда — біль.

Гей! Вилляти цей біль!

Дзенькають вікна, сиплеться вапно, падають вивіски, як підстрелені горобці. Божеволіють люде, бігають, кричать.

— Товариші! — надриває голос якийсь замуззаний в кашкеті: — Наших за мостом б'ють!

— Де? Хто?

— За мостом, за мостом!

Понеслися вихором, і вулицю ніби замело.

Аж вигнувся міст від натуги. Майнула юрба і вереском та грюкотом рушниць заповнила блискучий квартал. Ех яка ж чудна смерть! Свищуть кулі — впаде троє, а десять вперед. Хто може зупинити їх? На карті все: життя або смерть. І вперед, вперед. Перескакують убитих і несуться. Перескакують їх і несуться. Тріскотить квартал і звужується.

Бухнули дими і сумними клубками покотилися в гору. А гомін дзвонів слідом за ними, та бог не виходить.

Місто — не місто, а макове поле. Червоніють прапори, лопотять жваво на вітрі.

Перемога! Перемога!

Сива пані припала під муром до окровавленого тіла в лискухих чоботах з острогами. Здрігається плачем, а остроги бренчать.

— Саша, Саша! Коханий мій!...

— Що там Саша, матусю! Наших Саш сотні на вулицях лежать, а ми сміємося!

Цливуть — колишуться, аж роспирають вулиці. А пісня над ними крилата і радісна. Виривається і бється об мури і вікна. Росколисана і могутня. А прапори — маки червоні. Цвітуть, розквітають. Червоне море.

В кімнатах з-за вікон боязно визирають бліді обличчя. Шепоче тихий голос:

— Страшні вони всі, мамо. Мабуть п'яні...

— Не йдуть до нас?

— Пішли далі...

— О боже! Кара господня! Засвіти лямпадку, Ніна. Моліться, діти, просіть допомоги. Боже, боже... Не може ж так бути!...

.

В той же день стукотіли апарати — розмовляли з мільйонами. Відгукнулася земля від Балтійського до Чорного моря. Села закучерявілися димами панських палаців і загуляла голота шостої частини світу. Та й — танок-же, танок! Росхристаний, кривавий!

— Вся влада радам! — загуло місто.

— Вся влада радам-радам-радам — застукотів телеграф.

— Радам-радам-радам-радам — шепотіло таємно-мелянхолійне радіо і несло світами нову вістку.

— Вся влада радам! — могутніми-волохатими грудьми крикнуло село. І покотився гомін срібний та й замотався в кучерявих домах.

— Смерть гадам!

II.

Минали місяці безупинної хаотичної праці. Замурзані Кашкети міста і волохаті Кожухи села сиділи біля себе і переконували один одного.

— На заході збирає ворог сили. Задавить, як не розпорошимо його, торочили Кашкети.

— Нехай! А ми земельки не кинемо. В нас села, хати. Хто їх боронити буде, як підемо? Добули, що потрібне, і — годі, — відмовлялись Кожухи.

— Але ж, товариші! Він не помилює і вас. Відбере і зросить кров'ю вашою земельку...

— А навіщо ж у нас руки? Не дамо! З дому не підемо, земельку не кинемо.

— Значить зрада! — кричали Кашкети.

— Ваша зрада! — з гнівом відповідали Кожухи. Хочете витягти нас, а земельку поділити поміж себе.

Заметушились і ті, й другі. Закричали переконуючо, широко.

А в повітрі висіла туча і грім розмахував тяжку залізну кулю. Ось-ось покотить і загремить.

Зірвались волохаті Кожухи, обізвали зрадниками Кашкетів та й подались сердиті на село.

Лютує місто, пиниться від злоти, але стримує себе.

А на другий день рознеслася чутка, що Село облягло тісним перстеном Місто.

Замурзані Кашкети остовпіли. Рідні брати пхають ніж у серце.

III.

Облога.

Місто, як муравлинько. Снуються Кашкети і дивуються. А дні пливуть, котяться. А з заходу грім пустив залізну кулю і регоче глухим гуркотом.

Вийшла за місто делегація.

— Смерть зрадникам! — привітали волохаті Кожухи і вирвались з поля на них.

— Товариші!... — почала було делегація.

— Смерть! Бий їх! — закричало Село.

І сумні повернулись Кашкети назад.

Минають дні. Минають ночі.

Місто смутком оповите. Очі блукають, очі шукають.

Голод простягає крила і все далі, і все далі. Останніми голосами лементують діти. Останнє молоко віддають матері з засохлих грудей. Вже собаки і щурі повбивані. Здирають жінки кору з дерев по парках і варять. Що-ж буде? Що-ж буде?

А замурзані Кашкети тиняються гуртками і не вагаються виступати. Теліпається зброя на плечах, а обличчя в них не пізнати. Біле полотно.

— Може нарозумляється. Як-же стріляти в братів? — питають себе і блукають і снуються.

А волохаті Кожухи зарились в полях довкола міста і смакують аж розперезуються.

Місто вимірає. По парках зажовтіла свіжа земля. Виросли братерські могили. Ой, леле! А голод чорні кігті простягає, впивається ними в сухі тіла, пригортає любовно під свої крила, та все в могили, та все в братерські могили.

Жах. Трівога!

Як сонце золотило вершечки мовчазних башт, загуділо придавлено голодне місто і посунуло чорною плямою в поле. Здалека кричали рідним ворогам:

— Брати! Ми-ж однакові. Ми допомогли вам добути волю і земельку!

— Назад! — заревіло Село.

Та Місто з одчаю сколихнулося і кинулось вперед

— Хліба! Хліба!

У відповідь затріскали рушниці і затуманились поля. Замааячили волохаті Кожухи і замигтіли замурзані Кашкети.

— Смерть! Смерть!

— Хліба! Хліба! Хліба! — ревіло останками голосів Місто і падало на сиру землю тай давилось кров'ю і багном.

.

Відступило голодне Місто. Зраділо волохате Село. Друга перемога.

А з заходу котилася грізна колісниця, все ближче та ближче.

IV.

Промайнуло кілька днів.

Над ранок прийшли з поля до Кашкетів — Кожухи. Перелякані — винуваті.

— Простіть! Помилуйте! Він прийшов. Палить села, вбиває нас. З заходу сунуть орди і ми не в силі перемогти їх. Пропадає земелька, тліють рідні хати. Допоможіть, не дайте пропадати так марно. Ви ж брати наші... — молило волохате Село.

Болісно-сумно усміхались висушені обличчя замурзаних Кашкетів Міста, і радісна хвиля заграла в них. Вони ж, без проливу крові, перемогли волохате Село...

Схопили костистими руками зброю і без слова дорікань потягли в поле.

V.

Громи — не громи. Бурі — не бурі. А змагання двох світів. Старий паршивий, і молодий, неповнолітній, а міцний.

— Смерть гадам! — покотилося по рівних степах аж до Чорного моря.

— Вся влада радам! — відгукнулися степи.

Загуляли, закричали, та й майнули, як на герць. Били - били і рубали, знову землю полокали, знову землю засівали, і родились маки.

Кучерявіли дими старі села і оселі. Та Село і Місто в лаві все котились, як бурун. Перед ними ворог рідний стелив трупи і конав.

І побіду на записало ані Місто, ні Село.

Тільки — «Ми».

Браїлів на Поділлі, вересень 1920.

ДИСОНАНС.

Поросплітали зелені коси берези білокорі.

Шум ріки, тремтіння вітру. Молодість навколо. Сміється сонце — трава сміється. Родяться квіти, вмірає сніг. Пташина нові пісні складає і грає, грає...

А там — скалічений завод дримає. Один. Сам. Голодний. Хворий.

А під заводом — труп. І біля нього так тихо — порожньо. А ні травички, а ні квіток. Лишень черви море. Білої і чорної. Кишить — шамотить.

А юне сонце і тут сміється. Хоч дух тяжкий.

З очної ямки виліз жук. Надутий, годований, товстий. Розсівся на гнилих повіках, глянув на сонце і всіхнувся.

Та й задрімав обіднім сном...

С. Миронівка на Київщині, червень 1920.

ВІН НЕ ПОМІГ.

Його смугляве, надто східне обличчя було все усмінене. Але в тій невимушеній усмішці було щось таке болісне, що я ніколи не міг дивитись спокійно на нього. Був він тихий і лагідний, як весняний вечір. Ні на кого не жалівся і про нього ніхто не сказав лихого слова. Говорив мало і не сміливо, ніби боявся, що його слова викличуть сміх між слухачами. Йому добігав сімнадцятий рік, але він швидче виглядав на 15-ти літню ніжну дівчину, ніж на вояка. Серед бруду, крові, гуркоту гармат і нещадної смерті — Василь був різким контрастом. В боях його не помічали, хоч він був постійно на передовій лінії. А як після бою ми віддихали вільнішими грудьми, то вид Василя наводив на нас здивування. Чомусь хотілося, щоб його не було між нами. Чомусь жаль було його. Такого бідного, дрібного, лагідного і вічно усміненого. А він, як звичайно, сидів осторонь всіх і старанно чистив заваляне в багні убрання. І ніколи не можна було пізнати на ньому сильних переживань, ні хвилювання. Все однаково лагідний, все усмінений. Де-хто говорив, що бачили його, як він перед сном христився і шепотів молитви, але цьому ніхто не хотів вірити.

Недавно, як я відпочиваючи лежав в тіні росцвілої яблуні, підійшов Василь і ліг біля мене.

— Як гарно пахне, — сказав по хвилі. — Правда, ніби мед...

— Мед? А хиба ж ти їв мед? — напівжартуючи спитав я.

— Колись їв... Давно, давно... Один раз...

— І я їв давно.

— А у вашій стороні гарно зараз?

— Гарно, Василю. Ах, як гарно. Гори такі чудові весною, такі молоді. Море зелені, а ліси шумлять, так таємно шумлять...

— Я ще не бачив гір. Високі вони?

— Чи високі? — питав я і не думав про це. Я вдивився в засмалене обличчя Василя і ніби хотів перечитати на ньому всю історію його життя. І він не витримав мого впертого погляду. Спустив вії і ще раз тихо повторив.

— А я не бачив ще гір... Я жив весь час в Умані і перший раз цього року вийшов з нього...

Зацікавивсь я Василем і почав випитувати. І він оповідав тихо, все з тою самою усмішкою і так просто, ніби казку. Батько його звався Лейзор Фрідман, і був водоносом. Василь майже не тямить його. Йому було два роки, як батька, матір, старшу сестру і двох братів убили підчас погрому. А його не вбили, бо мати кинула в пивницю. Добрі люде знайшли і вигодували. Василь по правді звався колись Фроїм, а Василем назвали його хлопці на фабриці цукерків. Ще з малку працював там і навіть попарив був праву руку гарячим сіропом. Боліла, але тепер не болить. Він нещасний тим, що вродивсь жидом: Чому? Бо жидів дуже б'ють. Православних не б'ють, а жидів — хто і коли хоче. І йому вибили тому рік зуба. Він ніколи не ходив молитися до синагоги, бо православні хлопці казали, що жидівський бог не правдивий. Він ніколи ніде не вчився, не вмів навіть розписатись. Коли було вчитися йому, як на фабриці треба було день-у-день працювати? Але він сам думає часто. Він, Василь безрідний, малий — тихий жидок, що за весь час свого життя не почув ніколи ласкавого слова, ані не знав жадного щасливого-гарного дня, думає не раз багато. Ось хоч би: звідки взявся цар? Звідки в нього така сила, що його одного чоловіка, бояться всі люде і навіть вмірають за нього. А потім, що сталося людям, що не послухали царя і

прогнали? Боже! В самому Умані було стільки офіцерів і такі страшні городові... А не стало й знаку по них. Або живе собі чоловік, хоч би він, Василь. Чи знає хтось, як він живе? Чи цікаво кому, що в нього немає навіть сорочки, а руки в мозолях? Ні. Живе кожен про себе. А все думає, аби більше мати. Що там інші! Хай живуть, як вміють.

Чому Василь пішов до Червоної Армії? Він не знає. Він один на світі і хотів би, щоб люде краще жили. Щоб не били себе, щоб любилися всі. В армію пішов, бо чув, що вона бореться за рівність усіх і бажає добра бідним. А він знає, що таке бідний! Ой то-то знає! Все життя працював, обпарив руку, а той Хаїм Рамлер, власник фабрики, навіть не хотів дати грошей на ліки. Хоч він був теж жид. Багач кожен однаковий: чи жид, чи православний. І всі бідні однакові. Але чому це якось так? Люде є бідні і багаті, а птахи всі однакові. Ніяка птаха не працює на другу. Чому? І чи буде ще так, щоб всі були рівні, як птахи? Чи буде так, щоб люде були людьми? Що винен він, що вродився жидом? Ну жид, але людина, як і православний. А його батька і маму, і сестер, і братів убили тільки за те, що вони були жида. Чому-ж?

Василь мріє про час, як всі будуть рівні. Ах, як-би він хотів тоді побачити Хаїма Рамлера, що не ходив би вже з великим пузом і в шовковому халаті, а місив би цукерки разом з ним при однім столі. І може обпарив би собі руку, так, як він? Ох, як-би так!...

* * *

Два дні пізніше.

По коротких, але завзятих боях наші частини перемогли ворога і посувалися наперед. Стомлений дводневним переходом полк розташувався в волинському селі, а нас п'ятеро пішло на передню сторожу. Перейшли горбок, спустились в глибокий яр, підсунулись тихцем на беріг і чатували. Василь був з нами, але, як звичайно, мовчазний та тихий. Ранній холод пройняв аж до костей, і ми тулились один до одного, ніби хотіли зогрі-

тись. Довкола було тихо і святочний спокій царював над понурими— волинськими млаками.

Розвиднялося. Нашу байдужність перервало два не-далеких вистріли спереду. Довго чекали ми насторожені, але даремно. Щоб бути певними про ворожі наміри, ми тихцем вилізли з ярку і подались полем перед себе. Ранній туман прикривав нас своїм покривалом і ми без пригод дійшли до глибокого рову біля дороги. Минали довгі хвили нетерплячого очікування. Аж як сонце виплило з-за чорного лісу і прогнало туман, перед нами зарисувалась ворожа лінія. Хотіли повернути назад, але в тій хвилі зацокотів ворожий скоростріл і примусив сховатися в рів. Пробували відстрелюватися, але годі було виставити голову. Попали як миші в пастку. А на долині, з правого боку, ми виразно побачили, як ворожа кіннота цілими лавами об'їздила село. Що ж буде? Полк, певний, що ми сповістимо його про небезпеку спочиває по тяжкій праці, а тут несподівано нападе на нього кіннота.

— Що буде? — питали ми один-одного. Треба за всяку ціну дати знати в село. Тільки як?

— Я перебіжу! — крикнув Василь.

— Не вихилиш голови. Уб'ють — вговорювали ми.

— Ні, мене не уб'ють — сказав упевнено і по цих словах вихилив з рова голову. Хвилинку оглядав терен, потім миттю виплигнув на беріг. Ми затаїли дух і чекали. Але в тій же хвилі грюкнув вистріл, і Василь випустив з руки рушницю, замахав ніби крилами кілька разів руками та й закрутивсь на місці, як млинок. Так дивно. Швидко, швидко, як-би виучував якусь штучку. Млиночок, млиночок... кругом, кругом і... повалився стрімголов в рів... З чола дзюрчала кров і заливала очі. А Василь розривав на грудях сорочку і щось хрипів. Нахилились до нього, а він шепоче:

— Візьміть його, бо він не поміг...

Потім дригнув кілька разів ногами, випростався, аж кості затріщали, застогнав, замкнув очі... По хвилі підвів праву руку, вложив палець у вибиту кулею дірку і... почав розмазувати видовбаний мозок по облич-

чу. Розмазував маленькі коліщатка по чолі, потім більші і більші по всьому обличчю. Ніби хотів, щоб страшний біль розпливався по всьому тілі з голови.

І швидко сконав.

А як на другий день його ховали, то знайшли на шиї під сорочкою малий мідяний хрестик на шнурку. І аж тоді всі зрозуміли останні слова Василя:

— «Візьміть його, бо він не поміг»...

Над Стиром, липень 1920.

ГЕНЕРАЛ.

I.

Анна Іванівна, повновида сива дама, сиділа за столом в просторій їдальні і тремтячими руками розкладала карти. Очі їй жваво бігали по столу, а одвисле підборіддя здригалося при кожному русі. Часом хмарила, часом силувано всміхалася.

Старий, але кремезний генерал Пиварів ходив широкими кроками по кімнаті в повній зброї і нервово торгав сиві вуса і бакенбарди. Як доходив до кута, то приставав, хвилинку думав і повертався хутким військовим рухом назад.

Його син Петя, 16-літній юнкер, сидів на софі з рушницею в правій руці, а лівою пригортав до себе причасну, як мишку, сестру Зою.

На дворі вечоріло і через вікно, продираючись золотистим листям винограду, вкрадались слабі, жовто-мертвецькі проміння сонця, і від них рука Анни Іванівни при картах видавалась штучною, обличчя хоробливо червоне, а рука жовта.

В кімнаті було тихо і невимовно нудно. Петя не зводив очей з батька, і здригався, коли той зупинявся біля вікна і вдивлявся в сад. Йому видавалося тоді, що батько побачив «їх» і не хоче сказати, щоб не перелякати матері й сестри.

— Ні-ні-ні! — скрикнула нараз Анна Іванівна та сплеснула долонями.

Батько, син і Зоя глянули здивовано на матір.

— Ні-ні! Не прийдуть! Ось бачиш! Чорний туз, а перед ним три хлопці в ряд. Значить їх переможуть...

Генерал похитав безнадійно головою, звів плечима і одвернувся.

— Не віриш? — питала генеральша. Ах, ти мені ніколи не вірив. Ну побачиш. Карти мене ще не дурили. Я тобі кажу, не прийдуть. Ось чорний туз...

— Ради бога, замовч ти з своїм тузом! — grimнув густим басом знервований генерал. — Тут життя на волоску, а вона з тузами...

Анна Іванівна винувато глянула на чоловіка, похилила голову і непомітно втерла платком очі.

Петя глипнув на матір і йому стало жаль її. Але разом з тим його брала злість на неї, що в таку хвилю турбує батька.

Генерал не звертав уваги на жінку. Він стояв біля вікна з похиленою головою, кусав кінці вусів і думав. Ще ополудні вислав він сотню салдатів з штабскапітаном Воробйовим на містечко Клинове, і ось вечір надходить, а від нього ніяких вісток. Вчора прийшла чутка, що в Петрограді, Москві і в Києві захопили владу салдати й робітники, а сьогодні ранком прибув верхи з Клинового становий і доніс, що в містечку зібралося біля сотні голоти, яка наважується захопити повітове місто. У нього ж під руками тільки відділ поліції і одна сотня війська. Поліція залишилася в місті, а салдати пішли на Клинове. Та генерал більше боявся місцевої голоти, ніж клиновецької. Він знав, що гарячка захоплення влади опанувала цілою країною, і саме з хвилі на хвилю чекав, що місцеві босяки — як він говорив — покориستاються відсутністю сотні, переб'ють поліцію і захоплять його живого.

Осінній вечір протиснувся по-під рами вікон до кімнати і своїм холодом наповнив її. З наближенням темряви стало всім моторошно, а засвітити лампу ніхто не спішився.

Нараз, у віддаленій кімнаті почулися кроки. Генерал кинувся до дверей з наведеним револьвером, а Петя боязко відсунув сестру від себе і став за батьком.

Його ноги почали тремтіти, і він випростовував їх, ніби на військовій муштрі.

Почулись недалеко кроки і дзенькіт остріг, потім голос служниці і дзвінкий бадьорий тенор.

— Олександр Степанович, — півшепотом промовив генерал в бік жінки. І зітхнув.

— Славити господа, — перехрестилась Анна Іванівна і підійшла до дверей.

Штабс-капітан Воробйов у довгій офіцёрській шинелі став на порозі і, дзенькнувши острогами, продеклямував:

— Ваше сіятельство! Маю за честь довести до відома, що все гаразд. Привів полонених, бунтовщиків розігнано. Десять трупів, 45 пораних...

— Молодець капітан! Поздоровляю! — якимсь молодечим голосом крикнув генерал і вдарив Воробйова по плечу. Роздягайтеся, розповідайте... А гей там, Христю! Лямпу!

Штабс-капітан відпоясав шаблю і револьвер, та скинув шинелю. У вечірних присмерках його сміх розпливався дзвінко й розкотисто. А в кімнаті все ожило, заметушилось. Всі в один голос питали його, всі купчилися біля нього і всі хвалили. Лямпа освітлила його молоде, гарне і червоне від вітру обличчя, і він самовдоволено гладив чорні вусики.

— Розумієте, підхожу з сотнею до містечка, — розповідав і кидав очима на Зою, — а проти мене виходить купка салдатів і мужиків. — Ми в делегації — кажуть — від червоного гарнізону». Харапо. Скільки вас? П'ятьсот, кажуть. Ну я не такий трус, щоб злякатися. Але вдаю, що боюсь. Чого хочете? — Тепер революція, — говорять — друга революція, червона. Розумієте, ваше сіятельство? — Червона революція! Вся влада переходить до рук робітників, селян і салдат. Тому-то ви — кажуть — здайтеся нам, а ми вам нічого не зробимо. Я делегацію за гриву, а сам у містечко. Слово честі! Вскочив несподівано з двох боків. Біля церкви на мене починають стріляти. Я кулемети. Трах-тах-тах — і по всьому. Втікли. Я до волости, а там кулемет. Посіяли

вони — впало моїх шість. Посіяв я — притихли. А тоді вперед, а вони з боку. Словом, через пів-години бунт було зліквідовано. Розбіглися в степ, а делегацію я привів. Між іншим, шаблею зарубав сам двох, а одного підстрелив. Ось і все.

— І ви думаєте, Олександрє Степановичу, що все вже безпечно? — недовіжливо спитав генерал.

— Ручусь головою, ваше сіятельство! Моя сотня піде за вами і в пекло. Вірні хлопці, — запевнив штабс-капітан.

Анна Іванівна підійшла до нього і м'яким зворушеним голосом прошепотіла:

— Спасителю наш, бубновий хлопче... — тай поцілувала його м'яке пухнате волосся. Він підвівся бренькнув острогами і зручно поцілував її пухку руку.

Зоя глянула на капітана і швидко спустила засомлені очі. А на анемічному ніжному личку вплив легкий румянець. Їй хотілось подякувати теж Вороб'йову, але якось не зміла.

Петя не зводив очей з нього і часто глипав на шаблю в куті біля софи.

— В місті, ваше сіятельство, цілком спокійно — з певністю заспокоював капітан. Поліція на своїх місцях, перед вашим будинком двох унтер-офіцерів... Між іншим — вістка про мій успішний похід вже рознеслася...

— Так, що відхочеться революції, — докінчив генерал.

— Червоної революції... ха-ха-ха... — залився сміхом Вороб'йов.

— Хе-хе-хе-хе, — підсміхував, аж тіпався генерал.

— Навіть Зоя і Петя задоволено розреготалися. Весело стало. Тільки Анна Іванівна чомусь тяжко зітхнула і, хитаючи головою, попливла поважно до кухні.

II.

За чаєм було весело і гамірно. Всі призабули про небезпеку і веселощами святкували геройство Вороб'йова.

— Так не може бути — доказував генерал, а капітан і Анна Іванівна переконуючо притакували. — Як же це так, що робітничо-селянська влада? Сміх один.

— Сміх, ваше сіятельство!

— Абсурд! — здвигуючи плечима і віддуючи губи, додала генеральша.

— Робітник в заводі, мужик в полі, салдат в роті, це — розумію. Але не при владі! Цього не було і не буде. А хто ж тоді, скажіть, будь ласка, буде працювати? Хто тоді буде міністром? Хто з ними захоче рахуватися? Хто їх послухає? Та ж я перший не послухаюся. Щоб я, кавалір всіх святих георгіїв, та слухав якогось там Пилипчака чи Тимофіїва?

— Але ж розуміється, ваше сіятельство!

— Або мої діти, що були і в Одесі, і в Тифлісі, і навіть в Карлсбаді, слухали якихось там безграмотних хамів?

— Ніколи цього не буде, ваше сіятельство!

— Признаюсь вам, капітан, що я не вірю навіть в поголоски про переворот у Києві, Москві і Петрограді. Вправді, телеграф не працює, але це не таке страшне...

— Ні-ні! Не страшне є. Завтра, ваше сіятельство, пішлемо до Києва прапорщика Коломійцева. Він нам привезе певні відомості...

Довго ще обурювався і філософував генерал. Та штабс-капітан тільки одним ухом слухав його, бо майже не зводив очей з Зої, що сиділа зараз поруч нього і легенько доторкувалась руки капітана своїм ліктем. Капітан машинально потакував на слова генерала і плямово-поволеньки підсовував свою руку ближче до маленького ліктя. Він був би присягнув, що завтра зробить ще десять таких-же геройств, як сьогодні, тільки, щоб генерал перестав балакати і ляг спати, або пішов геть.

На щастя «їх сіятельство», повертаючись до дверей, що вели до кухні, занюхав дух печеного м'яса, чим-раз менше говорив, кашлянув, рогладив бакенбарди і посу-нуv до сусідньої кімнати. Генеральша вийшла до кухні, а Петя оглядав у куті шаблю і навіть нюхав її. З цього

скористав капітан, миттю нахилився до Зої і півшепотом спитав:

— Ви дуже боялися, Зоя Миколаївна?

— Так собі... — здвигуючи плечима, відповіла вона. Щоб дуже, то ні. Вірила, що ви розіб'єте їх...

— Дякую дуже. Безмірно щасливий, Зоя Миколаївна... — з чуттям шепотів Вороб'їв.

— За віщо? — спитала здивовано і гордо піднесла брови.

— За те, що вірили в мене. Я, Зоя Миколаївна, охочий цілий світ звоювати для вас... — і легко стиснув їй за рамено.

Зоя ласицею вигнулась і, ніби нічого не було, спитала.

— А що ж ви зробите з полоненими?

— Ясно, ростріляємо завтра.

— Але ви не стріляйте.

— Ви не хочете?

— Ні. Я не хочу.

— Так добре. Пішлю поручника.

Генерал увійшов і поставив на стіл кілька пляшок вина.

— Зап'ємо, Олександрє Степановичу, вашу перемогу.

— Дякую, ваше сіятельство, але — чому мою? Це всіх нас...

— Но... но... но, капітан, тільки не будьте скромний. Офіцерові це не личить...

III.

Якось не дуже хотілось вечеряти, тільки один генерал смакував м'ясо, ніби три дні не їв. Зате червоне соловке вино всі пили залюбки. Згодом навіть бліді щічки Зої зашарілися, і вона й не чулась, як капітан поклав свою руку на її коліна під столом, та перебирав на юбці нашиті три гудзики.

Знову говорили всі багато і всі нараз. Генерал обурювався, капітан і Анна Іванівна притакували і заспо-

коювали. Кімната відновилася. Ніхто не думав про небезпеку, і радості не було краю. Кожен щось розповідав, кожен згадував минуле та мріяв про майбутнє. Хотілося чогось веселого, чогось незвичайного, безмірного.

Зоя підвелась з-за столу і пішла до фортеп'яну. Капітан, мовляв, щоб перевертати ноти, погойдався за нею.

Вона тихо, чутливо грала, а він приспівував своїм срібним тенором:

«Сільва, ти мене не любиш,
Сільва, ти мене пагубиш...»

Капітан роспливався. Він забував, що живе. Так любо і так щасливо було йому. А «Сільва» — Зоя відгадувала його думки і манила далі, ще далі. Блискала чорними веселими очима і, виграваючи, відхиляла голову, як Вороб'їов нахилився. А він так молив, так благав...

«Сільва, ти мене не любиш,
Сільва, ти мене пагубиш...»

Притишені звуки фортеп'яну і пісні зливалися в одну гармонію і роспливались по кімнаті та вколисували до сну старого генерала і генеральшу. А Зоя уступала. Її головка хилилася на рамя капітана і «герой дня» тріумфував вже другою перемогою...

Нараз... чийсь крики в передпокою. Увірвався фортеп'ян, завмерла пісня. На дворі вистріл і знову крик. Капітан кинувся, як ошпарений до передпокою. Знову вистріл. Генерал схопився з-за столу, захитався і прикипів на місці. Ніхто ані слова. Зарум'янені від вина обличчя в мить зблідли. Навіть тонкі руки Зої застигли на клавішах фортеп'яну.

Не увійшов, а вбіг Вороб'їов. Білий як стіна.

— Ваше сіятельство! Пропали... Наша сотня... ах! рятуйтеся!...

Він хотів вхопити пояс з шаблею і револьвером, але вхопив шинелю, кинув злісно об землю, замотався острогами в ній і мало не впав.

— Рятуйтеся, як можете. Вже тут...

Генерал з глузуватим виглядом озирнувся по кімнаті, ніби шукав чогось. Генеральша вхопилась за голову і не рухалась з-за столу.

— За мною, за мною... Зоя Мик..., ваше сіятел... — шепотів капітан і тяг чомусь Петю за рукав до другої кімнати.

Генерал, ніби збудився зі сну і заметушився.

— Швид... че, швид... — белькотів він тремтячим голосом і згорблений, старіший на 20 років, потупцював за капітаном до задньої кімнати. Він ще робив рукою позад себе якийсь рух, ніби згортав щось, але Вороб'їв поволік його.

Анна Іванівна прикипіла на місці, Петя схопив рушницю і закаменів проти дверей, а Зоя тупим зором дивилася на матір.

На дворі крики не переставали, а час від часу бахкали рушниці. Потім тупіт багатьох ніг в передпокою і крик куховарки.

Аж тепер отямилась Анна Іванівна. Вона обвела очима кімнату, а коли не знайшла в ній ані генерала, ні капітана, забігала, ломлячи руки, і заридала.

— Діти, діти... Рятуй нас, мати божа... Святий угоднику Миколаю...

— Його ведіть! — кричав хтось в сусідній кімнаті.

— Чого боїтесь? Тягніть сюди!

— На дверях до їдальні стануло кілька сірих салдатів з націленими рушницями. Петя відразу випустив з рук зброю і притулився до стіни, а Анна Іванівна ахнула, захиталась і впала зомліла на підлогу. Тільки одна Зоя, ніби не розуміючи, що сталось, вперто і, здається, безбоязно дивилась на прибувших непрошених гостей.

Чомусь не важились переступати порогу салдати-бунтарі. Але задні натискали і кричали.

— Чого стали? Утіче! Швидче!

— Дозвольте потурбувати вас, панночко, — озвався передній молоденький салдатик, якимось боязно, несміливо. Де ваш батько і бувший штабс-капітан Вороб'їв.

Зоя ані слова. Наче не розуміє. Вона повільно підійшла до матері і нахилилась біля неї, немов нікого не було більше в кімнаті.

Передні вступили, а за ними всунулось з десятеро салдат.

— Де ваш батько? — грізно спитав Зою рудий, жвавий салдат.

Зоя глянула на нього, кліпнула очима і спустила голову в долину.

— Не знаю... — прошепотіла ледве чутно.

Салдати, як муравлі, розлізлися швидко по всіх кімнатах.

Молодий головусий салдатик побачив на підлозі генеральшу і глянув на Зою, на Петю та на двох своїх товаришів. Так ніяково зробилось йому, що не знав, куди подіти свої руки. То закладав назад, то тримав «по швам». По хвилі штовхнув рукою в бік товариша і очима показав на генеральшу.

— Нехай! — пробубонів той — полежить хоч раз без подушок.

Зоя злісно блиснула очима на салдата і пригорнула голову матері до себе.

Молоденький лагідний салдатик нахилився над нею і тихцем спитав:

— Зомліла сердега?

Але Зоя навіть не підвела голови, і салдатик повільно відійшов.

В інших кімнатах кричали і чути було як дзвеніло розбите скло. Потім два вистріли і салдати повернулись гурмою до їдальні.

— Де генерал? Де генерал? — кричали вони, лютуючи.

— Пожди, ось пані зомліли, — ніби заспокоював молодий салдатик.

— Наплювать мені на твою паню! Де генерал? Говори ти, юнкерчику! — кричав рудий до Петі.

— Пішли... Не знаю... — відповів боязко Петя і зсунувся на софу та присів обережно на краєчку.

Генеральша ростулила очі, глибоко зітхнула і протяжно застогнала.

— Дозвольте перенести її на софу, — промовила, не дивлячись ні на кого, Зоя. Йй зле...

Ніхто не звернув навіть уваги на ці слова. Тільки молодий салдатик замнявся на місці, озирнувся на всіх і взяв під руки Анну Іванівну та довів до софи.

Блукала сіра салдатня кімнатами і лютувала, кричала. А Зоя пестила бліде обличчя матері, та пригортала міцно до себе її голову за кожним стогоном, ніби хотіла придушити його. Переляканий Петя мняв в руці крайчик маминої спідниці і злякано водив очима по бунтарях.

Салдати ж, не звертаючи уваги на генеральську родину, жалкували та лаялись, що генерал з капітаном встигли втікти.

— А що ж зробимо з ними? — питав хтось вказуючи на софу.

— Те, що з нами робив сьогодні Вороб'їов в Клиновім — розстріляємо...

— Ну, що ти, Прокопе, збожеволів? Жінку й дітей?

— Він, сукин син, юнкер виросте, то буде, як батько, бити нас по мордах...

— Не жалій щенят, Сергію, бо підростуть, то кусатимуть.

— А що ж з тою панночкою?

— Порадимо.

А з других кімнат рвалася пісня, аж вікна бряжчали.

Ге-е-ей! дубінушка ухнем...

Ге-е-ей! кудрявая, сама пайдьот,

Падьорнем, падьорнем,

Да у-у-у-хнем!

Найшли в шафі вино. Пішли по руках пляшки. Загомоніли голосніше сіренькі салдати в генеральських покоях. Всім хотілось чогось, всім було мало волі. Кожен заглядав в куток і рвав і розбивав усе. Нестримне

бажання зробити щось надзвичайне, щось страшне й могутнє, охопило всіх. Вони не зовсім вірили в свою перемогу і як комашки — одноднівки користали з хвили.

На столі не доїджена вечеря. Юрбою кинулись сірі постаті і почали рватись до м'яса. Регіт, крик, лайка. Одному заважала всяча, не засвічена лямпа над головою, і він прикладом збив її, аж шматочки полетіли на фортеп'ян. Ніхто не звернув навіть на це уваги, тільки Петя здригнув, а Зоя зморщила високе чоло.

Добре, червоне вино робило своє. Салдати вже не грозили, а сміялись і хвалили кожен себе. Любо їм було. Ще ранком тремтіли перед Вороб'їєвим, а у вечері вони вільні. Вільні, як птахи. Свобода! Ех, свобода! Так довго ждана і ось — прийшла. Яка вона, ніхто не знав, але немає більше ні генерала, ні капітана. Є тільки сірий брат салдат, а далі, чорт бери! Далі щось буде...

Залунала широка — розгойдана салдацька пісня. Переливалась, хилиталася.

«Пращай, германська війна,

«Пращай, германочка моя...

Гей-гей! Пращай германська війна-а-а...

Рудий салдатик з пляшкою в руках підтанцьовував і реготався, аж хрипіло в грудях. Потім підбіг до фортеп'яну і підскачівши з усеї сили гепнув на клявіші. Зойкнув, застогнав фортеп'ян, ніби поцілений смертельно в саме серце і затих.

Зоя раптово підвела голову і злісно блиснула очима на салдата.

— Не дивись так гостро, панночко, — кепкував рудий, баламкаючи ногами на фортеп'яні. Тепер все наше. Розумієш? Все! Ваше скінчилося. Бачиш, ми у вас нічого не беремо. Наплювать, навіщо воно здалося нам? Але душа, понімаєш, душа радіє... Перший раз в житті. Душа — не проста штука. Її не придержиш...

А як Зоя, не слухаючи його слів, одвела голову і схилила на груди матері, розлютований салдат закричав з усеї сили.

— Ех, ти! Як тебе звуть, Химка чи Пріська? Вийдеш ще заміж за нашого сірого брата, як не задавимо... Їй-бо! хе-хе-хе...

В їдальні завоняло махоркою. Шум, гамір, крики. Кожен щось розповідав, кожен хвалився. Вино і воля закрутили голови повстанцям бунтарям і вони не знали, що робити далі. Поліція — перебита, на міській думі — чероний прапор, генерал утік, і що ж далі? Невже це вся воля?

Молодий — головусий салдатик, черновий від вина, підійшов несміливо до софи, глянув на генеральшу і тихо — лагідно спитав Зою:

— Перелякались?

Зоя з-горда кинула очима на нього і одвернулася.

— Не лякайтеся, нічого, — вмовляв. — Ми люде прості, але добрі. Що ж? Ми не винні. Прийшов наш час, і — кінець. Ми може теє... і не дуже, але пиши пропало... Наш час, панночко...

Потім притяг крісло і сів. Йому страшенно хотілося поговорити, і він зовсім не помічав, що ніхто не слухає. Хвилинку мовчав, потім кашлянув, ликнув слину і почав.

— Сьогодні, поміаєте, — силувався він говорити по російському — нас погнали аж в Клинов. Мало не запропастили душу... Подумайте: ужас! на рідного брата салдата стрілять! Покаяніє господне...

І замовк.

— А погода сьогодні, поміаєте, категорическая. Горизонтом пахне... додав і плюнув на бік, мабуть, від вина.

Ще довго лементували, кричали і допивали генеральське вино салдати. Всі скупчилися в їдальні і напівсвідомо досвятковували свою перемогу.

Зоя і Петя лежали біля матері і майже не звертали на них уваги. А Анна Іванівна час від часу глухо стогнала і з закритими очима тіпалась, як в пропасниці.

— Смірно-о-о-о! — почулась нараз голосна команда з другої кімнати.

— Наплювать! — кричали в їдальні. — Немає більше смірно...

— Смірно, сукини діти! — ще раз закричав чийсь грізний голос і на порозі станув генерал, в повній парадній формі з орденами і витягнутою шаблею.

П'яненські салдати глипнули і втихли. Забігали неспокійно очі, а на обличчях майнула блискавкою непевність і давній жах.

— Смірно, салдатская морррда! — кричав генерал і поправляв шапку, що злазила на очі. Світло лампи падало на нього з їдальні і в сутінках другої кімнати блищали золоті еполети і ордени.

Він випростав перед себе шаблю і хотів махнути нею, як на муштрі, але в тій хвилині — розлігся вибух, і генерал захитався, дико застогнав та й перевалився на порозі. Тільки бренькнула шабля.

А рудий салдатик підбіг і копнув його ногою в бік.

— Дослужився таки, сіятельство?! На пенсію!

Генерал ворухнувся і протяжно-болісно застогнав. Нахилився рудий салдатик до нього, глянув і відскочив, як ошпарений. Рушниця випала йому з руки і він хитаючись дійшов до столу, безсило впав і зайшовся голосним плачем. А слідом за ним Петя і Зоя.

Здивовані салдати дивилися то на генерала, то на рудого і не знали, що робити. Де-хто підійшов до раненого, підвели на ноги, скинули шапку — і ахнули. В генеральській — парадній формі стояв з похилою головою блідий, як полотно, салдат Сергій.

— Сергію! Чого ж ти? — питав молоденький салдатик своїм добрим зворушеним голосом.

— Братця! Все життя... боявся гене...рала... найшов в шафі мундир... Сьогодні свобода... хотів хоч... годинку бути ге...нералом... та... — він похилився нижче і йому з уст чвіркнула цівка крові.

Заметушилась сіра салдацька маса. Пропав весь хміль з голови. Залаялись, закричали, залютували.

Кинулись всі до руденького салдата, що впакував в Сергієві груди кулю. І били кулаками по голові, по шиї, по руках. А він навіть не боронився, тільки придушено ридав.

Свіжа кров Сергія спливала по генеральській блюзі і червонила золоті хрести та ордени.

А на дворі співали півні вівніч.

Житомир, липень 1920 р.

РЕВОЛЮЦІЯ.

Непохитна чиста ідея. Бунт душі і тіла. Божевільна радість. Похорон і великдень. Потім хаос. Кров. Голод. Холод. Пісня радості і прокляття. Тисячі думок. Мільйони зітхань. Тверда віра і зневір'я. Підлота. Честь. Нахабство. Фанатизм. Винні й невинні. Могили і свята. Все разом.

Тріск обручів життя. Законів. Культури. В поезію влилась вулиця. Шуркіт машин. В мистецтві фронт. Бої. За нове! Невідоме.

Поневірювана маса — владарем. Могутнім і нещадним. Бо розлилася жовч терпіння — немає сили спити її.

— «Гей! Все на вулицю! Стягніть пахучу — шовкову сорочку з тої пані і проженіть голу по базарі. З кобилячими дзвінками на шії!

... Брами галерій, музеїв, театрів і дворців — на розстіж! Для голоти! Дати корм душі чорної маси, що блукала і не знала ні про що. І шукала краси в льохах і шинках. Бо двері правдивої краси були замкнені перед нею.

... Що? Старий собор? Товаришу шофере! Облий бензином його і черкни сірник! Так-так. На чорта нам пам'ятки. Кінець! Пам'ятниками залишиться те, що збудуємо ми. Сьогодні в нас здох 1917-ий рік! А народився рік 1-й»...

Запінена маса. Скажена стихія стихій. Жахлива. П'яна. Сліпа. Задивлена в свічадо розливої жовчі. Не

думає про завтра. Хоче знищити все. Що тиснуло її віками. Що було недосяжне їй. Невідоме. Ненавистне.

Бої на вулицях. В селах. В полі. В мистецтві. Думках.

Клекіт на землі. В повітрі. В грудях.

Довкола темрява і крик. Дикої радості і розпачі. Все разом.

А потім світанок. Потім день. Смерть хаоса.

І знову: Голод. Холод. Мільйони думок про завтра. Міцна віра. Невпинна праця. Напруження м'язів. І мозку.

І непохитна чиста ідея.

Переоране, перестріляне, перевернене, перечищене життя — воскресає. І серед тяжких мук родить небувалої краси дитину: Нове життя.

Київ, в лютому 1922.

З ДНІВ СТРАХІТЬ.

(Уривок з власного записника «Трагедія
1-го травня 1920».)

Майнули літа, ніби сон. Не хочеться вірити, що все пережите було дійсністю. А воно було. Розгортаю порвані аркушики старого записника і читаю. Читаю, і спомини страхіть громадянської війни на Україні воскресають. А так не хочеться думати про них. Бо соромно і болісно...

Привели нас озброєні вилами та косами до містечка Тетіїв Таращанського повіту на Київщині. Їх тисячі з довколишніх сел, нас розброєних, спровокованих галичан не цілих дві тисячки. Снуємось, як мерці. Ховаємося один від одного. Ні словечка не говоримо. Не можемо. Тяжко і боязно. Навіть ті, що привели нас сюди і віддали до рук «героїв», — ходять сумні та мовчазні. Переконалися, що «брати», тільки розброїли і ограбували, а про даліше... мовчи, як хочеш жити.

Я підвівся і пішов краєм дороги поза містечко. Йшов з похиленою головою і намагався щось думати. Нараз став, як вкопаний. По мені блискавкою перебіг жах. В голові зашуміло, в очах потемніло. Я став тремтіти. Хотів відступити, та ноги не слухали. На два кроки від мене, на високому насипу, лежала дівчина. Була мертва, і зовсім гола. Лежала перед моїми очима в повній свої красі і люто-дико сплюгавлена руками бандитів. Обличчя дрібне, тоненькі уста посинілі скривлені в болю. На личку закаменів смертельний переляк.

Одно око вибите, друге напів ростулене, чорно-тьмяне. Чоло в засохлій крові, що доплила до тоненьких брів і струмочками попливла по скронях аж на струнку шию, на білі груди. Одна коса пришпилена дротиками, другу розвіває весняний вітер. Закипіла кров на голові надає волоссям різних барв, що мінливо виблискує на сонці. А потім груди — білі, осмалені сонцем груди. Маленькі, дозріваючі... Хтось їх подряпав, чи порізав... Може собаки?... Кров потекла рівчачками, за-трималась в прогалині живота, потім поділилася на кілька доріжок і скотилась по гладженому білому тілу на землю. Дрібні рученята складені на вхрест. В одній затисненій серед болю п'ястучок, в другій немає одного пальця. Мабуть відрубали, щоб взяти перстень. Округлі стегна чимсь подряпані. Ноги тонкі, гладенькі, роскинені широко. Полові частини пробиті чимсь гострим глибоко. На них міниться від сонця кров.

Я не міг рушитися з місця. З поля підійшли дві жінки і 15-ти літній хлопчик.

Що це? — питаю не своїм голосом.

Жінки вгнули голови, ніби не чули і прудко пішли, а хлопчак підійшов і сміючись крикнув.

— Жидівка! Хе-хе-хе... Як розвернулась! Так і запрошує до себе.

— Завіщо її вбили? — питаю.

— Ге! Бо жид все спекулює. Але ходім, бо від неї вже смердить...

Ми відійшли на бік, і хлопчак почав розповідати.

— Понімаєте, жид все спекулює. Так і вона. От у нашому містечку тому два тижні вибили всіх жидів. Йй-богу! Загнали в школу і спалили. І пищали ж, як руді миші. Інтересно було! А оця Хайка, чи як її, заховалася в якогось хазяїна і її не спалили. Ех, якби знати в якого! Було б йому, як йй. Та не сказала клята! Передвчора вечером стояли наші хлопці на вулиці, а вечори тепер ясні, місясні. Дивляться, йде дівчина. — «Добривечір» — добривечір» — і йде. Та, знаєте, як-то хлопці. Не пропустять дівки, аби не зачіпити. Підбіг один до неї, говорить, а вона вгнула голову і мовчить.

Дивиться він, аж не з нашого села дівчина. Гукнув на хлопців. Прибігли, розглядають, а один так і крикнув: та ж це жидівка! Кажуть сказати її «кукуруза», а вона в плач і каже «кукуруза». Значить, жидівка. Піймалась. Питають, куди йде, а вона плаче і каже, що в Тарашу, чи в Умань до рідних, чорт її знає! Тоді кажуть хлопці: скидай нашу ношу. Вона впала їм в ноги, просить молити. Та наші хлопці не такі! Ге-ге! На великдень два полки комуністів перебили. Йй-бо! Самих китайців. Ось там з-за горба наступали. І сміються наші хлопці, а Хайка плаче. А потім роздягли самі. Тоді каже один з наших: лягай, та дай нам усім, тоді пустимо тебе. Йй-богу! Вона просить, молити та не помогло. Силою взяли. Кинули на землю. І знаєте, дівчина молоденька, хоч жидівка, але в ночі кожна хорова чорна, а й хлопці не старі. Перейшло їх 8, а декотрий і два рази і тоді питають її: скажи, хто переховував тебе, то пустимо. А вона, подумайте тільки! ледве дише і шепоче: хоч вбийте, то не скажу. І її вбили. Обрізками і чоботами по голові. А в «тото» стріляли. Хе-хе... А вже цицьки і ноги подряпали на другий день діти. Батіжками почвяхали...

— Чому-ж не закопають її? — питаю якимось чужим голосом. Та ж діти дивляться.

— Ги! Жида, тай закопувати? Тьфу! Нехай так гниє. Такий наказ ватажка. Ось там, де дуби, лежать до сьогодні ті, що тому два тижні втікали. Тих, що загнали до школи і підпалили, ті згоріли, а тих, що догнали тут, то побили. А хіба ж у вас жидів не б'ють?

— Ні — кажу: вони ж люде...

— Які там люде? Сволюч, так годі. Через них, ста комунія проклята...

— Яка комунія? — допитуюсь.

— Та ось та, чорт її знає. Кажуть погана, та я не бачив її...

Я не переконував його, бо за свої слова міг лягти так, як та дівчина. Я ж перебував в «головній квартирі героїв темної ночі». Жахлива трагедія молодої невинної, дівчини, що навіть серед нелюдських мук і перед облич-

чям жорстокої смерті не видала свого оборонця, — не виходила мені з голови. Ох! Як дико і як ганебно...

— Ви куди? — спитав мене хлопчак і збудив з задуми.

— Посижу тут.

— А я до містечка. Там будуть розстрілювати з кулемета комуністів. Інтересна штука. Так всього хорошого!

Він подав мені руку і підсвистуючи швидко побіг.

А я стояв і не знав, чи це сон, чи правда. В голові шибалися тисячі думок від стіни до стіни мозку. І пригадалася мені Україна, та безмежна, розбурхана Україна — криваве море. Пригадалися славні відозви Петлюри про рівність національних меншостей і різні делегації, що по Парижах та Лондонах жебрали в панів самостійности. Ех!...

Мимоволі підвів голову і очі зупинилися на громаді дубів, що поважно стояли недалеко дороги серед поля. Знов мороз прошив мені тіло.

— Піти, чи не піти? — питав я себе.

— Йди, йди! нашіптував невідомий голос. Йди, подивись, може вирвешся з цього пекла і розкажеш дітям про ганебні діла їхніх батьків. Йди! Облиш серце на боці. Тут серця не треба.

І я переліз рівчак та пішов. Ось мене вдарив задушливий сморід гнилизни тіла. Я хустиною затулив уста і ніс, та напів здержуючи віддих йшов далі. Недалеко дуби. По полі приплескане дощем лахміття, пір'я, коробки.

— Утікали, їх тут дігнали — пояснюю собі.

Нараз зупинився і далі не йшов. Переді мною лежало в роспрузі дитятко, літ трьох. Пізнаю, що це дитина по останках маленького тіла. Одна ніжка, як віточка лозини, зломана, пригнута аж до головки і обгризена собаками. Тіло чорняве, чи зеленяве, напухле, повикушуване. А там... Купа лахміття і тільки сива, сива борода вказує, що це був старезний чолов'яга. Бо голова не відрізняється вже від землі. А ще далі знову... знову гола жінка. Тіло неприродно роздуте,

синьо-зеленявої фарби. А голови немає... Біля неї
лицем до землі хтось лежить. Не видно, хто такий.
Червона колись спідниця і синя блюза полиняли на
сонці, дощі й вітрі. А там... там з-за межі... Ні, ні!
Не можу! ... Довше не витримаю...

І я прудко побіг назад. Сів на насипу біля дороги
і заховав обличчя в руки. Воно здається палало, бо
пекло. А серце билося тріваюно. В голові шуміло. Я
намагався щось думати. Ох, як болісно! Я... я ж син
того народу, що це все зробив! Я рідний брат тих, що
там, по звичаю катували безборонних людей, дітей,
старих дідусів і жінок. Дітей злиднів і горя. В нас
одна кров пливе! Я ж — син одної матери... Так, я
син одної матери! ...*Я син одної матери...* — — — — —

І моє обличчя запекло ще більше. Пекли долоні,
пекли сльози, пекли очі...

Я плакав. Я, що майже дитиною пішов у світ жор-
стокостей — на війну, я, що виріс серед убивства й
смерти, що бачив сотні, тисячі трупів і ніколи не пла-
кав, — тепер ридав. А в душі боровся: хто винен?

Та відповіді не було. Пекли долоні, пекли сльози,
пекло обличчя, пекло в грудях...

Я плакав, як дитина.

З жалю, з роспуки, чи з сорому?

*Ex libris
Bohdan Krawciw*

ЗМІСТ.

	Стор.
На пів-дороги	3
Просо	9
Бій	10
На передодні Великої Річниці	11
Барикада	14
Шпiон	16
Як розкішно вмірати	24
Ночівка	26
Присмерки минулого	31
Перший день	36
Лі-юнк-шан і Лі-юнк-по	37
Контрасти	43
Хто кого?	44
Комуна	46
Це було так недавно	47
Княжна	55
На конгрес	77
Суд	79
Облога міста	87
Дисонанс	93
Він не поміг	94
Генерал	99
Революція	113
З днів страхіть	115

У. С. Р. Р. ВІСТІ

Всеукраїнського
Центрального
Видавничого
Комітету

**РАД РОБІТНИЧИХ, СЕЛЯНСЬКИХ І ЧЕРВОНО-
АРМІЙСЬКИХ ДЕПУТАТІВ.**

Редагує В. Б л а к и т н и й (Еланський)

Велика щоденна газета

В Г А З Е Т І :

- Що-дня містяться провідні статті в чергових питаннях політики, господарства і культури.
- Що-тижня дається окремий огляд світових подій.
- Що-тижня дається окремий огляд внутрішнього життя Української Соціалістичної Радянської Республіки.
- Що-тижня дається „Літературний куток“ з новіших творів письменства.
- Що-тижня дається „Наукова хроніка“, огляд новин у галузі науки.
- Регулярно дається „Малі фейлетони“.
- Широка інформація про внутрішнє й закордонне життя.
- Постійна економічна, професійна, кооперативна й культурна хроніка.
- Спеціальне освітлення діяльності урядових установ УСРР.
- Широке освітлення культурно-освітнього життя України.
- Спеціальне освітлення життя на місцях.
- Газета має власних кореспондентів у всіх значних містах України, а також і за кордоном.
- При газеті, в дні громадських свят то-що, даються спеціальні додатки.

ВИХОДИТЬ У ХАРКОВІ.

*Передплата з доставкою і пересилкою коштує
3.00 дол. на 3 місяці.*

Передплату за кордоном приймають:

- в Німеччині: Kosmos Verlag, Kronprinzenufer 10, Berlin.
- в Сполучених Державах: Ukr. Daily News, 502 East 11th. St. New York N. Y.
- в Канаді: Ukr Labor News, cor. Pritchard and Mc. Gregor Sts. Winnipeg Man.

Читайте!

Читайте!

Український літературно-науковий,
громадсько-політичний місячник

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

Редагує Г. Ф. Гринько.

Червоний Шлях

має на меті дати широкому читачеві все нове, що з'являється на полі художнього, літературно-наукового та політичного життя України, Союзу Радянських Республік та закордону.

Червоний Шлях

містить кращі твори художні, літературно-критичні розвідки, наукові праці та статті на сучасні політичні теми. До участі запрошено видатніші сили літератури, економіки та політики.

Червоний Шлях

має постійні відділи: а) красного письменства, б) науковий, в) громадсько-політичний, д) критико-бібліографічний і е) хроніки — міжнародньої та внутрішньої.

Червоний Шлях

має власних кореспондентів в Берліні, Відні, Нью-Йорку, Вінніпегу, Копенгазі, Празі, Варшаві, Львові, Москві, Петербурзі та по всіх губерніальних містах

України. Журнал виходить розміром 10—15 аркушів.

При журналі закладається видавництво.

Адреса редакції та контори:

Харків, вул. К. Лібкнехта (був. Сумська), Ч. 11.

Передплату за кордоном приймають:

в Німеччині: Kosmos Verlag, Kronprinzenufer 10, Berlin.

в Сполучених Державах: Ukr. Daily News, 502 East 11th St.
New York N. Y.

в Канаді: Ukr. Labor News, cor. Pritchard and Mc. Gregor Sts.
Winnipeg Man.